

מחויבויות מתנגשות: המנהיגות המזרחית במפא"י בשנותיה הראשונות של המדינה

אסתר מאיר-גליצנשטיין

ישראל ישעיהו נהג לספר שפעם נקרה יחד עם שלושה אישים ידועי-שם ממנהיגי תנועתו, שהמתינו למכונית שתסיעם לשיבת מרכז המפלגה. בעודם מחכים נקשרה ביניהם שיחה. בהגיע המכונית, השלושה נכנסו לתוכה ונסעו, ואילו ישעיהו נותר לבדו. שמעון אביזמר, המביא את הדברים, מוסיף:

כל ימיו היה תוהה על אותו מקרה תמוה: מדוע נותר לחוד, כאשר היה יחד עם כמה ממנהיגי תנועת העבודה? אמנם ישעיהו עצמו היה אחד מפעיליה המרכזיים ומראשיה של תנועת העבודה ולשנים נמנה עם בכירי מנהיגיה ומיטיבי מבטאיה, ועם כל זאת קיננה בו תדיר תחושה של ספק, אם אכן נתקבלה מעלתו כמנהיג מלכתחילה או רק בדיעבד? האם מעמדו בשורה הראשונה במלכות התנועה, הכנסת והמדינה היה ביטוי של מצב כימי פנימי או רק פיסה חיצונית? לא היה לו ביטחון שאכן התקבל כשווה בין שווים "דה יורה" או שמא רק "דה פקטו", ועל כך היה דואב הרבה ולא רק במסתרים. אישיותו הססגונית המיוחדת, העברית הגרונית העמוקה שלו, לשון תלמיד-חכמים שרבים התפעלו ממנה, הכרת פניו השונה מזאת של רעיו בשורת המנהיגות, שורשי הווייתו השונים – כל אלה ודומיהם ודומי דומיהם היו בעיני ליבו ובשיחות נפש שקיים עם חבריו, אבי-אבותיהן של אותן תחושות, כי

היקלטותו כחבר וכמנהיג באותו "יחד" לא הייתה שלמה וכי החיץ העדתי הסמוי החוצץ בינו לבין חבריו להנהגה עדיין קיים.¹

דברים אלה משקפים את רצונו העז של ישעיהו בהשתייכות וזאת לצד תחושת זרות, חוסר ביטחון וספק באשר לטיבם ולעומקם של יחסיו עם עמיתיו האשכנזים. ניתן לחוש את כאבו של אדם אשר מילא כמה מן התפקידים הממלכתיים הרמים ביותר במדינת ישראל: שר, מזכ"ל מפא"י ויושב ראש הכנסת. הוא היה תימני ראשון ואחד המזרחים הראשונים, שהגיעו לתפקידים רמי דרג בשנות השישים והשבעים. הדיאלקטיקה במצבו נבעה מכך שמוצאו התימני היה גורם וקרש קפיצה למעמדו הפוליטי הנישא, ובה בעת גם גורם שיצר חיץ עדתי וגרר תחושת זרות ואי-שייכות.

האמנם היה ישעיהו תופעה חריגה או אולי ייצג דגם אופייני של מנהיג מזרחי? עד כמה הייתה האמביוולנטיות שחשף בגילוי לב מאפיין נלווה למעמדם של מנהיגים מזרחים? בחינתה של סוגיית המנהיגות המזרחית, מעמדה ותפקידיה, עומדת במרכז מאמר זה. סוגיה זו תבחן תוך התייחסות לשלושה אישים מזרחים שבלטו בתפקידיהם הפוליטיים במפא"י בשנות החמישים: השר בכור שלום שיטרית וחברי הכנסת ישראל ישעיהו ושלמה הלל, שבהמשך דרכם ימלאו תפקידי שרים ואף יכהנו כיושבי ראש הכנסת. השלושה ייצגו את שלוש הקבוצות המזרחיות העיקריות באותן שנים: הספרדים הוותיקים, התימנים והעיראקים. פעילותם היא נושא למחקר רחב היקף. כאן בחרתי להתמקד באספקט העדתי של מעורבותם הפרלמנטרית בשנות החמישים: הנסיבות והקריטריונים שהובילו אותם לתפקידים בכירים במפלגה והמגבלות שהתלוו לפעילותם; התפקידים שמילאו השלושה, כוח השפעתם ומגבלות כוחם הציבורי, והאופן בו תפסו הם עצמם דברים אלה. ההתמקדות בשנותיה הראשונות של המדינה תאפשר לבחון את השלב הראשון בהתגבשות דפוסי הפעולה של המנהיגות המזרחית במפא"י ואת גבולות השיח הלאומי-עדתי בציבוריות הישראלית באותן שנים.

מאמר זה עוסק במנהיגות המזרחית במפא"י ובשלב הראשון של עיצוב וגיבוש מדיניות המפלגה כלפי הבעיה העדתית. ראוי לציין שתופעת המנהיגות המזרחית לא הצטמצמה למפא"י והיא הקיפה גם את יתר המפלגות. אולם הנושא בכללותו טרם נחקר ואילו מרכזיותה של מפא"י כמפלגת שלטון מחייבת להתמקד בה בראש וראשונה. יתר על כן, המישור הפוליטי היה התחום הראשון בו פרצו המזרחים אל הזירה הציבורית הישראלית, וזאת בזכות המבנה הדמוקרטי של המשטר אשר העניק זכות הצבעה לעולים ובה בעת חייב היה להיות קשוב לקולות ארגונים שונים של יוצאי ארצות

1 שמעון אביזמר, דברי הקדמה לקובץ של מאמרי ישעיהו שהוצא לזכרו, לחוד ויחד, תל-אביב 1990, עמ' 29 [ההדגשות במקור]. ראו גם, הנ"ל, 'תפיסת עולמו החברתית של ישראל ישעיהו', תהודה, חוב' 10, תשמ"ח, עמ' 54.

האסלאם שתבעו ייצוג ההולם לחלקם באוכלוסייה.² מעבר לקיומה של תופעת המנהיגות המזרחית, יש לבחון את משמעויותיה: כיצד התפתחה, מה היה טיבה של המנהיגות המזרחית בשנות החמישים ועד כמה ייצגה מנהיגות זו את ציבור עולי ארצות האסלאם.

א. המערכת הפוליטית והעולים המזרחים

ערב הקמת מדינת ישראל מנו הספרדים ובני עדות המזרח כעשרים אחוזים מהאוכלוסייה היהודית. קבוצה זו, שתכונה מאוחר יותר מזרחים,³ חייתה בשולי היישוב המאורגן. היא יוצגה במוסדות המקומיים על-ידי מספר רשימות עדתיות מפוצלות ומסוכסכות ומשקלה בתחום הציבורי היה זניח.⁴ במחקרו על האליטות בחברה היישובית, מצא הסוציולוג משה ליסק שחלקם של המזרחים במוסדות העליונים ביישוב היה קטן מחלקם היחסי באוכלוסייה היהודית. בחינה ספציפית של שני המוסדות המרכזיים, הנהלת הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, מגלה שעל חברי הוועד הלאומי (המוסד הזוטר בין השניים), נמנו כ-6.5 אחוז ילידי אסיה ואפריקה ואילו בהנהלת הסוכנות היהודית הם כלל לא יוצגו. ליסק מסביר זאת בכך שהוועד הלאומי היה המוסד הנבחר של יהודי ארץ-ישראל ועל כן חייב היה לשקף, ולו באופן חלקי, את התפלגות אוכלוסיית היישוב. לעומת זאת, הרכב המוסד העליון של התנועה הציונית שיקף את יחסי שוקלי השקל בתפוצה הציונית, וכאן היה חלקם של יהודי ארצות האסלאם מזערי.⁵

לאחר הקמת המדינה התחולל שינוי מהיר בהרכב אוכלוסייתה. בתחילת שנות החמישים, בתום גל העלייה ההמונית, כבר היו המזרחים יותר מארבעים אחוזים מתושבי ישראל היהודים. הידיעות על רצונם לעלות של רבים מקרב חצי מיליון היהודים בצפון אפריקה, יחד עם הריבוי הטבעי הגבוה של העולים המזרחים, בישרו על מהפך דמוגרפי קרוב. תוך שנים אחדות צפויה הייתה התהוותו של רוב מזרחי. ניתן היה לצפות שלמהפך הדמוגרפי תהיינה השלכות על האליטה הפוליטית של מדינת ישראל. לתופעה זו, של חברה היוזמת העלאת מהגרים בהיקף ניכר, החולקים דת משותפת ורגש סולידאריות לאומי אך הם בעלי תרבות שונה, הנתפסת כנחותה, קשה למצוא מקבילות בחברות אחרות. יתר על כן, החברה הישראלית נבנתה כ'חברת מופת'

2 למשל, תביעות הארגונים של יוצאי בבל בירושלים, כפי באו לביטוי בעלונם חוזר לחברים ולאנשי העדה.

3 המונח 'מזרחים' במאמר זה מקביל במשמעותו למונחים 'עדות המזרח' או 'יוצאי ארצות האסלאם' ואין לו משמעות סוציולוגית-זהותית. בתקופה הנדונה – שנות החמישים – לא הייתה קיימת זהות מזרחית כזהות קולקטיבית.

4 על המפלגות העדתיות, ראו: חנה הרצוג, עדתיות פוליטית: דימוי מול מציאות, תל-אביב תשמ"ו.

5 משה ליסק, האליטות של היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט, תל-אביב 1981, עמ' 46-45.

אידאולוגית. הצטרפות מאות אלפי עולים, שחלקם הגדול זר לערכיה, במיוחד מקרב העולים המזרחים, עלולה הייתה לערער את אושיותיה.

המהפך הדמוגרפי עורר ביישוב האשכנזי הוותיק חששות מפני כוחם האלקטורלי של העולים ומפני השפעתם על תחומי החיים השונים. באופן מידי חששו הוותיקים כי ההכרח לספק קורת גג ולהבטיח מקור פרנסה למספר כה גדול של עולים בפרק זמן קצר, יפגע ברמת החיים הכללית, יערער את יסודות המשק הישראלי ואף יביא להתמוטטותו. חששות אחרים, מוצנעים אך לא פחות מטרידים, התעוררו סביב קליטתם האידאולוגית והחברתית של העולים, בעיקר לנוכח מאפייניה הדמוגרפיים של העלייה ההמונית ובגלל חלקו הקטן של היסוד החלוצי בתוכה, בהשוואה לעליות בתקופת המנדט. היישוב הוותיק חשש מפני ההמונים, עולים מאירופה ומארצות האסלאם, בודדים ומשפחות, צעירים וזקנים, שלא היו מאורגנים, שלא היה להם רקע ציוני ואשר לא היו מעוניינים לעבור את המהפכה האישית שנתבעו לעבור חברי התנועות החלוציות. עלייתם נתפסה כאיום על 'חברת המופת' אותה ניסתה התנועה הציונית לכוון בארץ-ישראל.⁶

בנוסף, עלה חשש שעולי ארצות האסלאם יהוו איום על התרבות הארצישראלית החדשה. לדעת ההיסטוריון ירון צור, ניתן להסבירו על רקע תפיסת המדרג התרבותי-האוריינטליסטי, שהעריך את התרבויות הלא-אירופיות, בכללן תרבויות ה'מזרח' או הלבנט כתרבויות נחותות בהשוואה לתרבות המערב.⁷ חששות אלה הקרינו גם על התחום האלקטורלי, במיוחד לאחר חקיקת 'חוק השבות' ו'חוק האזרחות'. חוקים אלה הקנו לעולים אזרחות מיידית, ובכללה הזכות לבחור ולהיבחר, ללא התנייה במספר שנות שהות בארץ וכדיעת השפה המקומית כמקובל בארצות הגירה.⁸ זהו הבסיס להבנת האיום הפוליטי שהשתמע מההרכב הדמוגרפי החדש של האוכלוסייה בארץ. איום זה הטריד בעיקר את אנשי תנועת העבודה, שחששו מתמיכת העולים המזרחים במפלגות אופוזיציוניות, כגון 'חרות' לנוכח אהדת רבים מיוצאי ארצות האסלאם ביישוב לארגוני ה'פורשים' (האצ"ל והלח"י), מפני הזדהות עם המפלגות הדתיות עקב אורח חייהם המסורתי של מרבית העולים הללו ומפני תמיכה במפלגה הקומוניסטית שפעלה בקרב תושבי המעברות הממורמרים.

6 החששות בהקשר לקליטתם של ניצולי השואה עלו לאור ההתרשמויות השליליות שרווחו ביישוב בעקבות המפגש עם 'שארית הפליטה' באירופה. ראו: חנה יבלונקה, אחים זרים, ירושלים 1994; ליסק, העלייה הגדולה, עמ' 58-62.

7 ירון צור, 'אימת הקרנבל – המרוקנים והתמורה בבעייה העדתית בישראל הצעירה', אלפיים, קובץ 19 (2000), עמ' 126-164; ליסק, העלייה הגדולה, עמ' 63-65.

8 דבורה הכהן, 'חוק השבות – תוכנו והוויכוחים סביבו', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: חמישים השנים הראשונות, ירושלים 1998, עמ' 57-89.

תגובת ההנהגה הפוליטית לחששות אלה התבטאה מצד אחד בהגבלות על העלייה ובאימוץ 'מדיניות הסלקציה' (מסוף 1951 ואילך) ומצד שני במדיניות קליטה המכונה על-ידי משה ליסק 'אסטרטגית האפורופסות', שאמורה הייתה לתת מענה הולם לדילמות החברתיות והתרבותיות, ואשר מקובלת הייתה באותה תקופה גם בארצות הגירה אחרות. אסטרטגיה זו התבססה על חלוקת תפקידים בין ותיקים לבין עולים, כאשר היישוב הוותיק נטל על עצמו לדאוג להנחלת התרבות הישראלית-האשכנזית לעולים, במיוחד מארצות האסלאם. השינויים אמורים היו להתחולל בקצב מהיר, אך לא מהיר מדי, כדי למנוע גילויים של התבוללות מבוהלת ובלתי מאוזנת. העיתונאי שלמה גרוס תיאר מדיניות זו בעיתון הארץ:

התפקיד הוא תפקיד חינוכי קשה ועדין ביותר, וכשם שהרגל נפסד הוא אם מדברים בינינו על "השחורים", כן עלינו להכיר בעובדה כי העלייה החדשה לא תמצא את מקומה בתוך החברה שלנו, בלתי אם תוסיף להיות מודרכת למשך עוד זמן רב על ידי היישוב הוותיק. מכאן שגם מבחינה זו תוסיף החברה הישראלית להיות בנויה על אי השוויון ולא על אגליטריזם [שוויון זכויות].⁹

ובינתיים היה על המפלגות השונות – מפלגות השלטון שביקשו לשמור על כוחן ומפלגות האופוזיציה שקיוו להיבנות מן העלייה החדשה – להתמודד עם האתגר ולקרב אליהן את העולים החדשים, אך הן התקשו לפעול בקרב עולי ארצות האסלאם שהרי, כפי שציין בן-גוריון, 'אין שפה משותפת, לא עברית ולא אדית'.¹⁰

ב. מפא"י ועדות המזרח

מפא"י, כמפלגה הגדולה ביותר במדינה, הנהיגה את מדיניות העלייה וניהלה את פעולות הקליטה. כבר בשנות הארבעים רכשה מפא"י ניסיון בפעילותה בקרב ציבורים רחבים של בני עדות המזרח בשכונות המצוקה של הערים הגדולות. היא ייחסה למעורבות בקרב עולי ארצות האסלאם חשיבות מפלגתית ולאומית כאחד.¹¹ מבחינתה, שינוי העולים באמצעות 'כור ההיתוך' וקרובם למפלגה נתפסו כשלובים ומשלימים זה את זה, עם כל המודעות לקשיי הפעולה בקרב אוכלוסייה זו. באחת משיבות מרכז מפא"י ציין משה קוסטרינסקי (קיטרון), איש מנגנון המפלגה והממונה באותו זמן על

9 משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלונו של כור ההיתוך, ירושלים 1999, עמ' 66 (מצוטט מעיתון הארץ, 14.4.1958).

10 צבי צמרת, עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה, קריית שדה בוקר 1997, עמ' 80 (מצוטט מיומן בן-גוריון, 2.9.1949).

11 על יחסה של המערכת הפוליטית למעברות, ראו: דבורה ברנשטיין, 'המעברות בשנות החמישים', מחברות למחקר ולביקורת, כרך 5 (נובמבר 1980), עמ' 25-30.

הטיפול בעולי צפון אפריקה, את היעדר הקשרים ותחושת הזרות: 'הייתי אומר שהמפלגה לא הגיעה בשטח זה אלא לבירא עמיקתא. יש לי הרגשה רעה מאוד ביחס לעניין זה, הן מצד יחס חברי המפלגה לעדות המזרח, ומצד שני, יחס חברי עדות המזרח למפלגה'.¹²

בעקבות מגעיהם של פעילי המפלגה עם בני עדות המזרח, הבינו שאין העולים חטיבה אחת אלא 'שבטים שאינם באים במגע ביניהם לעת עתה', משמע שגם הקשר איתם צריך להיעשות במסגרות נפרדות, דהיינו, עדתיות. כמו כן למדו על רמת השכלתם של העולים: 'לא נכון לדבר על כל החטיבה הזאת כאילו היתה חטיבה חסרת השכלה. יש ביניהם אחוז מסוים של אנשים בעלי השכלה, אלא שלא באים במגע איתם'.¹³ גילויים והפנמתם של נתונים אלה הנחו את מפא"י בקשריה עם קבוצות העולים החדשים, במטרה לשלבם בפעילות ולהבטיח את תמיכתם בה כדי לשמור על ההגמוניה שלה במדינה. נדבך מרכזי בקשרים אלה היה טיפוח אישים בולטים, או כפי שקראו להם מטפחיהם במנגנון המפלגה, 'מנהיגים', מקרב הקבוצות השונות של ותיקים וחדשים. ההנחה שמנהיגות ניתנת לבנייה מתוכננת מלמעלה שיקפה היטב את עיקריה של 'אסטרטגיית האפוטרופוסות'. מעבר לכך היה על אנשי מפא"י לקבוע את הקריטריונים להגדרת 'מנהיגות' של הנבחרים, להחליט על הדרך לאתרם ועל המנגנון שיבצע זאת. המנהיגים המזרחים אמורים היו להיות צעירים ומשכילים, חברי מפא"י אשר אימצו עמדות חיוביות כלפי הזרם המרכזי של החברה הישראלית וערכיו, ואשר היו מוכנים להוות ציר מקשר בין המפלגה ובין המוני העולים. חשובה במיוחד הייתה נכונותם להעמיד את צורכי המפלגה בראש סולם העדיפויות ולשרת את 'גישת האפוטרופוסות' שלה. הדברים נאמרו גלויות בתדריך שנתן ראש המחלקה לעדות המזרח במפא"י, משה קיטרון, לקבוצת מנהיגים צעירים בני עדות המזרח ביוני 1954:

יש צורך להעלות מקרב העלייה החדשה אנשים לפעילות מפלגתית וציבורית, לדאוג שבמועצות העירוניות ובוועדי העובדים יהיו נציגים, אבל נלמד כולנו לראות את עצמנו לא כמייצגי העדות אלא כמייצגי המפלגה. עד שלא נסלק את אי ההבנה הזו – אנו מחבלים בעדות עצמן.¹⁴

בחיפוש אחר דמויות מנהיגות מקרב עולי ארצות האסלאם, ניצבו בפני אנשי מפא"י אפשרויות מוגבלות למדי. חלק ניכר מן האליטות אשר הנהיגו את הקהילות היהודיות בארצות האסלאם ותיווכו בינן לבין השלטונות, בעיקר מקרב עולי ארצות צפון אפריקה,

12 פרוטוקול מרכז מפא"י, 2.3.1950, עמ' 4, ארכיון מפלגת העבודה, בית ברל (להלן: אמ"ע).

13 שם, המשך דברי קוסטרינסקי (קיטרון).

14 פרוטוקול מזכירות מפא"י, 'מישיבה עם עדות המזרח', 23.6.1954, אמ"ע.

בחרו להישאר בארץ המוצא או להגר למטרופולין הקולוניאלי: לצרפת, לבריטניה ולארצות מערביות אחרות. מעטים מהם עלו ארצה ואלה שעלו, נתפסו על-ידי הממסד כמנהיגים מסורתיים ושמרנים, שאינם הולמים את המשטר הדמוקרטי והמתקדם של מדינת ישראל. האליטה הרבנית אמנם עלתה ברובה הגדול, אך אליטה זו לא נתפסה על-ידי אנשי מפא"י החילוניים כגורם מתאים לתפקידי תיווך בין העולים ובין החברה הישראלית.

אלטרנטיבה אחרת הייתה ראשי המזרחים הוותיקים: המנהיגות של הספרדים, התימנים ויתר יוצאי ארצות האסלאם שרובה התגוררה בירושלים, ואשר חלקם התרכזו סביב מפלגות פוליטיות כמו 'הספרדים' ו'התימנים'. כבר בתקופת היישוב שררה יריבות קשה בין מנהיגות זו לבין מפא"י, ועתה קיוו המפלגות העדתיות להפוך לגורם משמעותי במערך הפוליטי. מפא"י ראתה לרוב בראשי המפלגות הללו בני פלוגתא. רק בודדים מהם שיתפו עמה פעולה. התחרות על 'כיבוש' העולים הגבירה את איבת מפא"י כלפי המפלגות העדתיות וכלפי הנהגתן, במיוחד לנוכח מספרם הגדול של העולים מארצות האסלאם.¹⁵

אפשרות נוספת הייתה ההנהגה הציונית שצמחה בארצות האסלאם בשנות הארבעים והגיעה בחלקה הגדול ארצה מעיראק, סוריה, תוניסיה, מצרים ומרוקו. היו אלה צעירים משכילים שהתחנכו בתנועות החלוציות, דיברו עברית, גילו יכולת ביצועית והיו מעורבים במבצעי ההעפלה והעלייה. גם לא היה ספק בנאמנותם לציונות הסוציאליסטית. אנשים אלה נקלטו בשורות המפלגות השונות בהתאם להשתייכותן הארגונית והאידאולוגית של התנועות הציוניות בארצות האסלאם. מתוכם צמחו המנהיגים המזרחים של שלהי שנות החמישים ואילך. בראשית שנות החמישים הם היו עדיין עולים חדשים וצעירים מכדי למלא תפקידים בכירים, ולכן שולבו ברובדי הביניים וברבדים הנמוכים של הביורוקרטיה הממשלתית, ההסתדרותית והמפלגתית.

מכאן שהאליטות הוותיקות והחדשות כאחת, אלה שצמחו ביישוב ואלה שהגיעו עם גלי העלייה, לא התאימו להערכת מפא"י, לייצג את בני עדתן. בנסיבות אלה העדיפו ראשי מפא"י לאתר מנהיגים מזרחים באמצעות המנגנון המפלגתי. ניתן להסביר זאת בכך שעם קום המדינה כבר היו המנגנונים הביורוקרטים חזקים ומבוססים דיים, ובעלי שליטה ניכרת. בהתאם ל'אסטרטגיית האפוטרופסות', הם נכסו לעצמם את הסמכות לאתר, להכשיר ולעצב בעצמם את מנהיגות עולי העלייה ההמונית.

כיצד פעל מנגנון איתור המועמדים הפוטנציאליים ומה הייתה הפרקטיקה של טיפוחם ובנייתם כמנהיגים חדשים? כדי לאתרם הורחבה פעילותן והוגדל מספרן של הנציגויות העדתיות במרכז המפלגה. בדצמבר 1949 הוחלט במרכז מפא"י על הקמת

15 ראו: הרצוג, עדתיות פוליטית, עמ' 138-134; אליהו אלישר, לחיות עם יהודים, ירושלים תשמ"א, עמ' 295-304.

מחלקה לעדות המזרח ליד מרכז המפלגה. לראשות המחלקה מונה משה קוסטרינסקי.¹⁶ ראוי לציין שעד אז התקיימה בוועד הפועל של ההסתדרות מחלקה לספרדים ויוצאי ארצות המזרח בראשותם של יעקב ניצני, ישראל ישעיהו, אליהו לולו-הכרמלי ואברהם עבאס. ואולם, דווקא בשלהי גל העלייה ההמונית מארצות האסלאם, ומתוך הכרה בצורכי הייצוג שלה, פורקה המחלקה. יוזם הפירוק היה מזכ"ל ההסתדרות פנחס לבון, שביקש לבטל את הדגם הסקטוריאלי של קליטת המזרחים ולאמץ דגם שבו נעשה פיזור רוחבי של קולטים בכל מחלקות ההסתדרות. בדרך זו התכוון לבון להגדיל את הנציגות המזרחית ולשלב את פעיליה וחברים נוספים במחלקות השונות של הוועד הפועל.¹⁷ אבל יזמה זו לא השיגה את המטרות המוצהרות: המחלקה פורקה אך איש מראשיה לא שולב במנגנון הוועד הפועל וגם לא נוספו פעילים מזרחים חדשים למחלקות הוועד הפועל, על אף שבאותה תקופה גדל באורח משמעותי מנגנון העובדים בהסתדרות. לעומת זאת הלכה והתחזקה הפעילות הסקטוריאלי של קליטת המזרחים במפא"י, כאשר המחלקה לעדות המזרח הצטרפה למחלקות נוספות שפעלו בענייני העולים במפלגה: המחלקות לעולי אירופה האשכנזים (הונגריה, צ'כוסלובקיה, גרמניה, רומניה ועוד), מחלקה לעולי בולגריה ומחלקה לעולי תימן. זמן קצר לאחר מכן הוקם גם המדור הבבלי לטיפול בעולי עיראק. בראש הנציגויות עמדו פעילי מפא"י ותיקים, ביניהם ישראל ישעיהו בראש התאחדות עולי תימן ודוד פתל בראש המדור הבבלי. תפקידם היה לאתר מנהיגים בפוטנציה מקרב האינטליגנציה ולקשרם אל המפלגה על-ידי שיתופם בסמינריונים רעיוניים, בכנסים ובפעילות שוטפת. אלה היו אמורים להוות גשר אל המוני העולים. פעולה זו הצריכה השקעה מרובה ופרותיה, בעיקר בתחום האלקטורלי, היו בטווח המידי מוגבלות. במקביל טיפחו מנהיגות בעלת אופי שבטי, שלעיתים נקטה בשיטות אלימות. מנהיגות זו כונתה במפא"י, מתוך אנלוגיה לחברה הערבית, 'ראשי חמולות'.¹⁸ אנשים אלה סימלו את הנחשלות והבריונות, והיו ניהודה המוחלט של הדמות אותה ביקשה מפא"י לטפח. הם זכו להטבות וגמולים ממפלגת השלטון ובתמורה הבטיחו את הצבעת נאמניהם למפא"י. אישים מתאימים בעלי שאיפות פוליטיות ובעלי שיעור קומה, ובעיקר כאלה שתאמו במידת מה לדמות 'היהודי

16 הוועדה המרכזית לעדות המזרח, 6.12.1949, אמ"ע, 2-932-1949-45.

17 פרוטוקול מזכירות מפא"י, 8.6.1950, אמ"ע. ראו: צבי צמרת, 'בן-גוריון ולבון: שתי עמדות כלפי הקליטה הראויה של העולים בעלייה הגדולה', בתוך: דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים, ירושלים, 1996, עמ' 92-94. על הרכב המחלקה ועל תולדותיה, ראו ברשימתו של משה גיורא, 'ישראל ישעיהו ז"ל – ההומניסט בין עסקני המפלגה', במערכה, יולי 1979, גיליון 223.

18 על תופעת הפטרונאז' הפוליטי וקניית קולות, ראו: ליסק, העלייה הגדולה, עמ' 78-79. דוד פתל כינה אנשים אלה בשיבת מרכז מפא"י 'אנשי אגרוף'. ראו: אסתר מאיר, 'עולי עיראק והממסד הישראלי בראשית שנות החמישים: המאבק להשתלבות', בתוך: אניטה שפירא ואחרים (עורכים), עידן הציונות, ירושלים, 2000, עמ' 294.

החדש' ואשר היו מזוהים עם תנועת העבודה, ניתן היה למצוא רק בקרב המזרחים הוותיקים: בעלי תפקידים בכירים בפקידות המנדטורית, בסוכנות היהודית, ברשויות המוניציפליות, פעילים בהסתדרות העובדים (ביניהם אחדים שהתרכזו סביב 'המחלקה לספרדים ויוצאי ארצות המזרח' בוועד הפועל של ההסתדרות) ונציגים במפא"י עצמה. בתקופת היישוב היו אלה פעילים אפורים שמשקלם הפוליטי שולי, אך בראשית שנותיה של המדינה הם היו את המאגר הפוטנציאלי של דמויות ייצוגיות בכירות מקרב המזרחים.

ארבע מערכות בחירות לכנסת התקיימו במדינת ישראל בעשור הראשון. מספרם הכולל של חברי הכנסת בני עדות המזרח כמעט לא השתנה – הוא נע בין שישה לשמונה, שהיוו כשבעה אחוז מכלל חברי הכנסת. יחד עם זאת חל שינוי בשייכות המפלגתי, כאשר בהדרגה ירד כוחן של הרשימות העדתיות וחל גידול במספר הנציגים המזרחים ביתר המפלגות. לכנסת הראשונה (1949) נבחרו שתי מפלגות עדתיות ובהן חמישה חברי כנסת: 'הספרדים' (4) ו'התימנים' (1). במפא"י היו שני חברי כנסת מזרחים ובחרות – אחד. בבחירות לכנסת השנייה (1951) הצטמצם כוחן של המפלגות העדתיות: במפלגת הספרדים נבחרו שני חברי כנסת ובמפלגת התימנים – חבר אחד. לעומת זאת מספר המזרחים במפא"י עלה לארבעה. בכנסת השלישית (1955) נעלמו הרשימות העדתיות ומספר המזרחים ירד לשישה: שלושה במפא"י, אחד באחדות העבודה-פועלי ציון, אחד בחרות ואחד בחזית הדתית-לאומית. בכנסת הרביעית (1959) היו שבעה נציגים מזרחים: שלושה חברי כנסת מזרחים במפא"י, ואחד בכל אחת מהמפלגות הבאות: אחדות העבודה-פועלי ציון, הציונים הכלליים, חרות והמפלגה הדתית-לאומית. למרות היעלמות המפלגות העדתיות, מספר הנציגים המזרחים בכנסת לא פחת אך גם לא גדל – כמעט לכל מפלגה היה לפחות נציג אחד נבחר ובמפא"י היו אחדים. על חברי הכנסת המזרחים במפא"י בעשור הראשון נמנו: בכור שלום שיטרית, אברהם טביב, ישראל ישעיהו, אליהו לולו-הכרמלי, שלמה הלל ודוד פתל.

בדומה ליתר חברי הכנסת של מפא"י, גם חברי הכנסת המזרחים מונו לתפקיד על-ידי 'ועדות המינויים' של המפלגה.¹⁹ בבחירתם ביקשה מפא"י לתת מענה – ולו חלקי – לקולות שנשמעו כבר אז בקרב יוצאי ארצות האסלאם הוותיקים והחדשים בדבר חוסר הסימטריה בייצוגם הפוליטי והציבורי,²⁰ וכן השתמשה בהם במאבקה נגד המפלגות העדתיות. צירופם של חברי הכנסת המזרחים למפא"י נתן לה לגיטימציה לא רק לפסול את המפלגות העדתיות כמתבדלות, אלא גם להציג אלטרנטיבה.²¹

19 ראו: פיטר מדינג, 'מפא"י – ההנהגה הלאומית והמנגנון המפלגתי', בתוך: משה ליסק ועמנואל גוטמן (עורכים), המערכת הפוליטית הישראלית, תל-אביב 1979, עמ' 315.

20 מאיר, עולי עיראק והממסד הישראלי, עמ' 292-294.

21 על השימוש בטקטיקת התיוג כלפי מפלגות עדתיות, ראו: הרצוג, עדתיות פוליטית, עמ' 161-147.

מצד שני, הדרך בה הגיעו לתפקיד זה היבנתה את מעמדם של הנציגים המזרחים במפלגה: מכיוון שלא צמחו במפא"י באופן אורגני והדרגתי אלא 'הועתקו' אליה, היה לחברי הכנסת המזרחים בשנות החמישים מעמד פורמלי רם אשר עמד ביחס הפוך לכוחם ולעצמתם הפוליטית במפלגה. מספרם היה קטן – הם היוו כששה אחוזים בלבד מכלל חברי הכנסת של המפלגה, לא היו להם בסיסי כוח במנגנון, השפעתם הייתה מצומצמת ומבחינה תרבותית ומנטלית הם נחשבו זרים. יתר על כן, הם אמנם מונו לתפקידיהם בראש וראשונה בגלל מוצאם ובגלל הציפייה מהם 'לגייס קולות' בעת בחירות, והם אף תפסו את ה'מושבי' או ה'מושבים' שהקציבה המפלגה לנציגות מזרחית, אולם בה בעת מנעה מהם המפלגה לפעול כמזרחים מאחר ששללה את הלגיטימיות של כל פעילות עדתית בעלת משמעות פוליטית. ה'עדתי' נתפסה והוצגה כאיום לאומי כיוון שעמדה בסתירה לאידאל הציוני של מיזוג הגלויות באמצעות כור היתוך ובכך ערערה על הקוהרנטיות האידאולוגית של הלאומיות הישראלית. פעילות עדתית זכתה ללגיטימציה רק כאשר נתפסה כזמנית, עד להשלמת תהליך מיזוג גלויות. תפיסות אלה הן שעיצבו את גבולות המרחב בתוכו יכלה המנהיגות המזרחית לפעול.

ג. בכור שלום שיטרת והתביעה לייצוג הספרדים נסיבות בחירתו

בכור שלום שיטרת היה בכיר חברי הכנסת המזרחים במפא"י. שיטרת נולד בטבריה ב-1895 למשפחת רבנים ממוצא מרוקאי. בילדותו למד במערכות השכלה מודרניות ומסורתיות (בית ספר של כ"ח וישיבה). היה חבר 'מכבי' בטבריה ולאחר מכן הצטרף למפלגת 'הפועל הצעיר'. הוא עבד כמורה לעברית ולערבית, ובשנות מלחמת העולם הראשונה היה מוכתר המושבה כנרת. בשנות העשרים התגייס למשטרת המנדט וכיהן בשורת תפקידים לרבות מפקד משטרת תל-אביב. למד משפטים ועם התמנותו למשרת שופט שלום ב-1935 פתח בקריירה ארוכה ומצליחה בתחום זה. לצד פעילותו המקצועית שילב גם פעילות ציבורית-פוליטית. בשנות הארבעים כיהן בתפקיד יושב-ראש ארגון העדה הספרדית בתל-אביב. הוא עמד בראש 'הנציגות הספרדית הארצית' שנוסדה בתל-אביב בראשית 1948, ובעמדותיו הפוליטיות והאידאולוגיות היה מקורב למפא"י.²² עם הקמת הממשלה הזמנית במאי 1948, מינה אותו בן-גוריון כנציג הספרדים בממשלה הזמנית.

ערב הבחירות לכנסת הראשונה (25.1.1949) התאחדה 'הנציגות הספרדית הארצית' עם 'הארגון הארצי הספרדי' בראשות אליהו אלישר, שמרכזו היה בירושלים. יחד הקימו רשימה ספרדית ('רשימת האיחוד הארצית, ספרדים ובני עדות המזרח'), שבראשה עמד

22 הפרטים הביוגרפיים מתבססים על הערך 'בכור שלום שיטרת', אצל דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגיו, כרך א, עמ' 526-525; על ההתארגנות העדתית, ראו: הרצוג, עדתיות פוליטית, עמ' 104.

שר המשטרה, בכור שיטרית, בביקור בכלא תל-מונד, 11.2.1949
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: הוגו מנדלסון]

בכור שלום שיטרית ושני לו היה אליהו אלישר. הרשימה זכתה בארבעה מנדאטים, הצטרפה לקואליציה הממשלתית ושיטרית מונה כשר המיעוטים והמשטרה. בפברואר 1949, ערב הקמת הממשלה הראשונה ועם ראשית העלייה ההמונית מארצות האסלאם, דנה לשכת מפא"י בשאלה אם לצרף את מפלגת הספרדים לקואליציה ולכלול בממשלה שר ספרדי. ראשי מפא"י התלבטו בין החשש שהדבר יחזק את הסיעה העדתית, או בלשונו של מאיר גרבובסקי (ארגוב), מזכיר מפא"י: 'אנחנו מגבשים את הכנופיה העדתית הזאת למשך עשרות בשנים'; ובין הצורך לתת ייצוג לציבור רחב פן 'תיווצר תרעלה איומה בקרב העדות הספרדיות' כדברי דוד רמז. ראשי מפא"י העריכו שהתעלמות מעדות המזרח תדחוף אותם אל מחנה הימין, ושהקשיים הכלכליים הצפויים לעולים החדשים יעוררו התמרמרות ויביאו להעמדת הספרדים בראש גל המחאה. זלמן ארן הזהיר: 'עדות המזרח זה הבסיס של "חירות"'. רמז תמך במינויו של שר ספרדי אך התנה זאת במתן תפקיד מוגבל בסמכויות: 'צריך למצוא לשר הספרדי תפקיד ולא קל הדבר [...] לשר הספרדי לא יכולה להיות פרטנוזיה [יומרה] גדולה'.²³ בסוף הדיון התקבלה עמדת רמז ולשר הנבחר, שיטרית, הוצע תיק שולי – תיק המשטרה. שיקול זה לא היה חדש – הוא שהנחה את ראשי מפא"י גם במאי 1948,

23 פרוטוקול לשכת מפא"י, 21.2.1949, אמ"ע.

עם הקמת הממשלה הזמנית. כבר אז נמסר לשיטרת תיק המיעוטים בהנחה שזהו תיק שולי. אך במהלך מלחמת העצמאות התבררה חשיבותו ורגישותו הרבה של תיק זה, הוא הועבר למשרד ראש הממשלה והופקד בידי ותיקי השרות החשאי הישראלי. ייתכן שגם מתינותו של שיטרת כשר המיעוטים, חוש הצדק שלו והדריכות שגילה בשמירה ובהגנה על האינטרסים של הערבים תושבי ישראל, נחשדו בעיני ראשי מפא"י והביאו להוצאת התיק מידיו.²⁴ מעתה נאלץ שיטרת להסתפק במשרד המשטרה והוא כיהן בתפקיד זה משך כל שנות חברותו בממשלה, עד 1966.

לקראת הבחירות לכנסת השנייה שבה ועלתה שאלת יחסה של מפא"י לשיטרת. בפברואר 1951 שוחח ארן עם קיטרון, וזה הציע לצרף את שיטרת לשורות המפלגה, כחלק מן המאבק נגד מפלגת הספרדים ובמיוחד – נגד אליהו אלישר. לטענת קיטרון, השפעת שיטרת בקרב עדות המזרח פחתה במידה ניכרת ומעטים סיכויי להיבחר לכנסת, אך

כישלוננו המשוער [...] יפקיר את "הציבוריות" הספרדית לשלטונו הבלתי מוגבל של אלישר וקבוצתו, לתקופה די ממושכת. את הכישלון הזה צריך למנוע. אין לתת לשיטרת לרדת מהבמה הציבורית, כל עוד הוא מסמל את הסקטור הפרוגרסיבי והלויאלי בשטח הרחב שבינינו לבין הקבוצה האלישרית הקיצונית. הדרך היחידה לאפשר לו מעמד ציבורי מכובד ויעיל היא בהופעתו כחבר המפלגה.

יחד עם זאת, קיטרון הציע ששיטרת ימשיך בפעילותו הנפרדת ורק במאי, חודשיים לפני הבחירות, יצורף למפא"י.²⁵ ואכן, ב-7 במאי 1951 התכנסה הוועדה הפוליטית של מפא"י והחליטה על צירופו של שיטרת למפלגה. במקרה זה הוכיחה עצמה ההתארגנות העדתית כמשאב פוליטי. היא היוותה קרש קפיצה לקואופטציה של שיטרת במפלגת השלטון, וזאת על-פי אותו דפוס פוליטי של יחסי הרשימות העדתיות עם המפלגות ביישוב, כפי שהיטיבה לתאר חנה הרצוג.²⁶

24 תום שגב, 1949 – הישראלים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 60. יחסו של שיטרת לערבים משקף מגמה שרווחה בקרב האליטה היהודית הספרדית-מזרחית הוותיקה אשר קיימה מגעים בלתי-אמצעיים עם האוכלוסייה הערבית והייתה קשורה בקשרי רעות עם האליטה הערבית. תפוסותיהם את הערבים ויחסם אליהם התבטאו בעמדה פייסנית יותר מזו של ראשי היישוב ובראיית עצמם כגשר בין החברה היהודית ובין החברה הערבית. עם אישים אלה נכללו פרופ' א"ש יהודה, אליהו אלישר, מתילדה מוצרי, אליהו ששון, יהודה בורלא ואחרים. ראו: אליהו אלישר, לחיות עם פלשתינים, ירושלים תשנ"ז. תכניה ותולדותיה של גישה זו הם נושא חשוב המחייב דיון נפרד.

25 מקוסטרינסקי לזלמן ארן, 'תזכורת בנדון: הופעתו של ב. שיטרת בבחירות לכנסת', 28.2.1951, 2-932-1951-50, אמ"ע.

26 הרצוג, עדות פוליטית, עמ' 173-175.

לענייננו חשוב הדיון שהתקיים בוועדה, כיוון שהיא הייתה באותה תקופה גוף מבצע מרכזי במפא"י. השתתפו בה נציגי המפלגה במוסדות העליונים של המדינה ושל ההסתדרות, והיא ייצגה את הקו המרכזי במפלגה. החלטת הוועדה הייתה אמנם צפויה מראש, אך בדיון נחשפו השיקולים בעד ונגד צירופו של שיטתית ונחשפה גם שבריריות מעמדו של ה'רכש' החדש בתוך המפלגה. מוצאו המזרחי של שיטתית והאוריינטציה המערבית שלו צוינו על-ידי מרדכי נמיר כנכס משמעותי: 'בתוך עדות המזרח שיטתית הוא נציג טיפוסי של כוח פרוגרסיבי מבין מעמדות הביניים'. ארן הוסיף: 'בפעם הראשונה יעמוד ספרדי גזעי ומושרש בארץ – שר לפי שעה וקנאי מאוד נגד הרשימות העדתיות – ברשימת המפלגה'. 'נכס' זה אמור היה לספק את הנשק נגד המפלגה העדתית ממנה פרש שיטתית ואשר חברותו בה היא שעשתה אותו מועמד לקואופטציה. משה שרת אמר מפורשות: 'עלינו להשקיע בזה כוחות ולהיכנס במלחמה הזאת לתוך העדה הספרדית ולפוצץ את הריכוזים העדתיים'. זאב הרינג הצטרף: 'אנחנו צריכים להוכיח לספרדים שהממשלה היא אשר יכולה לעזור להם ולא אחרים. זה עיקר התעמולה'. לבון, מזכ"ל ההסתדרות, ציין את נאמנותו של שיטתית למפא"י ואת חובתה המוסרית לתגמל אותו: 'מחוץ לחובה מוסרית שיש כלפי אדם אשר במשך שנים שרת אותנו בנאמנות כזאת, עד כי שבר את מטה לחמו בתוך עדתו כתוצאה מכך [...] הוא נהג בג'נטלמניות לדוגמא ויש חובה מוסרית כלפיו'. אבל בהמשך דבריו העלה שיקולים אלקטורליים חשובים: 'יש פה חשבון הבחירות וחשבון עתידנו בעדות המזרח [...] והמפלגה היא בשטח זה במצב אומלל ביותר – בייחוד בשטח העדה הספרדית'. ברל לוקר, יושב-ראש הנהלת הסוכנות היהודית, חתם: 'לא תתכן ממשלת ישראל בלי שר אחד או שניים מהעדות [הבלתי אשכנזיות] האלה'.²⁷

דיוני הוועדה חושפים כי השיקולים שבגללם הוחלט בשעתו לצרף שר ספרדי לממשלה הזמנית נותרו בעינם לקראת הבחירות לכנסת השנייה. חברי הוועדה עשו את חשבון ההפסד והרווח מעסקה זו. היה ברור להם ששיטתית אינו נכס אלקטורלי וכי לא ימשוך אחריו מצביעים רבים מקרב תומכי מפלגת הספרדים, מאחר שהדמות הדומיננטית במפלגה היה אליהו אלישר. מסיבה זו אף יכולתו להצליח בראש מפלגה עצמאית לא נראתה להם סבירה. אך בגלל המאזן הדמוגרפי החדש, מפא"י נזקקה לנציג מזרחי. היא העדיפה אדם בעל שיעור קומה, שיוכל למלא תפקיד שר. שיטתית ענה על הדרישות בזכות כישוריו האישיים, פעילותו הציבורית, נאמנותו למפא"י, מהימנותו ומתינותו אשר הבטיחו יחסי עבודה שקטים. סביר להניח ש'מזוגו הסלחני והסובלני' של שיטתית, כפי שתיאר אותו שלמה הלל,²⁸ גם הוא סייע לאנשי מפא"י בהחלטתם להעדיף אותו על-פני אלישר, עמיתו למפלגת הספרדים, שניחן במזג לוחמני ובלתי מתפשר.

27 פרוטוקול הוועדה הפוליטית של מפא"י, 7.5.1951, אמ"ע.

28 שלמה הלל, 'התהוותו של משרד המשטרה', משטרה וחברה, גיליון 4, 2000, עמ' 36-37.

אך דווקא מאפיינים אלה קבעו את מגבלות תפקידו. שיטתית לא צמח במפלגה, לא חווה חוויות משותפות עם ראשיה ועולמו התרבותי היה שונה מזה של חברי הוועדה שהחליטה על בחירתו. יתר על כן, הוא היה נטול בסיסי כוח בתוכה והשפעתו הייתה מצומצמת מלכתחילה. הנתונים ההתחלתיים הבטיחו שלעולם לא יהיה שותף מלא. אמביוולנטיות זו התבטאה גם במבנה התיק שהופקד בידי: במשרד המשטרה ניתנו הסמכויות למפקח המשטרה. מעמד השר היה שולי וסמכויותיו מוגבלות. בכך נקבע תקדים. בהמשך יהיו תיק זה ואחר כך גם תיק הדואר, 'תיקים עדתיים' שיופקדו דרך קבע בידי השרים המזרחים.

המאבק על הייצוג הספרדי

שיטתית האמין ששוויון הייצוג במדינת ישראל יושג רק באמצעות הבטחת מכסות לבני עדות המזרח בפקידות, במנהל ובמנגנוני המפלגות על דרגותיהם השונות. עיון בפרוטוקולים של ישיבות ממשלת ישראל בעשור הראשון חושף את מאבקי להגברת השוויוניות בייצוג המזרחים בראש ההיררכיה של הממסד הישראלי, בעיקר בתחום המשפט ובתי הדין הרבניים. למשל, לאחר מינוי ועדת החקירה לבדיקת ענייני החינוך במחנות העולים (ב-17.1.1950) צירפה מפא"י את אברהם אלמליח, איש מפלגת הספרדים, בעקבות התערבות שיטתית. זלמן שז"ר ציין זאת בישיבת סיעת מפא"י בכנסת: 'שיטתית הקים סקנדל ודרש לצרף ספרדי'.²⁹ אך מאבקו העיקרי היה על מינוי שופט ממוצא ספרדי לבית המשפט העליון. הוא העלה תביעה זו כבר ביולי 1948, כאשר שר המשפטים הביא בפני הממשלה הזמנית רשימה של שבעה מועמדים לבית המשפט העליון, כולם אשכנזים.³⁰ מאז עלה הנושא שוב ושוב כשבהמשך הצטרף גם ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון, למאבק זה.

במהלך 1953, בעת דיון בישיבת הממשלה על מינוי שופטים נוספים לבית המשפט העליון, תבע שיטתית שעם שלושת השופטים הממונים יהיה לפחות אחד 'ספרדי'. שר המשפטים, פנחס רוזן, אשר לפי החוק היה מופקד על הגשת ההמלצות, סירב נחרצות להיענות לתביעה זו בנימוק איכותני: 'אין היום בין המשפטנים הספרדים אדם בעל רמה מספיקה בשביל בית המשפט העליון'.³¹ שיטתית התקומם נגד נימוק זה: 'ראשית כל ישנה סלתה ושמנה של היהדות – היהדות האשכנזית. יתר החלקים פסולים. לא נוכל למצוא ביניהם רופא מצוין, לא נוכל למצוא מנהל חשבונות מצוין וכמו כן לא נוכל

29 פרוטוקול ישיבת סיעת מפא"י בכנסת, 24.1.1950, מצוטט מתוך: צבי צמרת, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים, קריית שדה בוקר 1993, עמ' 51.

30 פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית, 7.7.1948, עמ' 48, ארכיון המדינה, ירושלים (להלן: א"מ).

31 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 18.3.1953, שם.

למצוא ביניהם שופט'.³² הוא גרס שאי-ייצוגם של המזרחים, המהווים קרוב למחצית האוכלוסייה, במשרה נעלה זו מעורר תחושת קיפוח. בתשובה לדברי רוזן, העלה שיטתית שני שמות של שופטים ממוצא מזרחי: יעקב אזולאי, שניהן כנשיא בית המשפט המחוזי בחיפה, ואלהו מני, שופט בית המשפט המחוזי, שרכש את השכלתו המשפטית באנגליה והוערך כמשפטן מבריק. השניים נדחו על-ידי רוזן, הראשון בטענה שאינו עומד ברמה הנדרשת³³ והשני בטענה שהוא צעיר וחסר ניסיון מספיק. שיטתית ראה בכך פסילה שאינה עניינית: 'אתה אינך מציע מועמד ספרדי רק משום שאין לך יוריסט בעל אותה השקפה שאתה רוצה'.³⁴ כיוון שלא השקפות המועמד עמדו על הפרק אלא מוצאו, נראה שבמילה 'השקפה' התייחס שיטתית לעולם התרבותי המשותף של השופטים העליונים, שנמנו ברובם עם יוצאי גרמניה.

טענות ומענות אלה משקפים שאלות עקרוניות בקביעת אופייה ומגמותיה של המערכת המשפטית בישראל: האם עקרונות המשפט הם אוניברסליים ועל כן אובייקטיביים, ניטרליים ומבטיחים צדק לכל, או שהם מושפעים מאישיותו ומהרקע החברתי והתרבותי של השופט, ועל כן – פרטיקולריים? האם מערכת המשפט צריכה לשקף לא רק מערכת ערכים נשגבת אלא גם את החברה בה היא פועלת ואת קבוצות האוכלוסייה השונות בתוכה? משמע, האם המינויים צריכים להיות מריטוקרטיים [איכותניים] בלבד או גם פוליטיים?

שאלות אלה נגעו לוויכוח מהותי וכולל יותר, על דמותה של החברה הישראלית. האם תהיה נשלטת על-ידי מרכז הגמוני אחד או שיהיו בה מאפיינים פלורליסטיים? האם יותר קיומם של מגזרים סקטוריאליים ויוענקו להם מקורות כוח שיבטיחו את ייצוגם ויאיצו את תהליך השתלבותם – אבל בה בעת גם עלולים להבטיח את המשך קיומם? היה זה ויכוח על מדיניות הקליטה: כור היתוך הגמוני או מיזוג גלויות הרמוני. היחיד מקרב חברי הממשלה שנחלץ לסייע לשיטתית היה בן-גוריון, שתקף חריפות את שר המשפטים, נשיא בית המשפט העליון ומערכת המשפט בכללותה על גישתם הפורמליסטית. לעומת 'שיח השוויון' של המשפטנים העלה בן-גוריון את השיח הלאומי, בשם ערכי השיתוף ומיזוג הגלויות. ערכים אלה, סבר בן-גוריון, הם הבונים זהות קולקטיבית ותחושת סולידריות, והגשמתם היא שתקנה למערכת המשפט לגיטימיות בעיני הציבור הרחב. לדעתו, הכלליות הייתה התכונה החשובה ביותר של

32 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 31.5.1953, עמ' 7, שם.

33 לטענת פנחס רוזן ודב יוסף, 'אין לו יסוד לא בלימודי משפט ולא בהשכלה כללית [...] הוא טכנאי במשפט ואיש כזה לא יוכל לשבת בבית המשפט העליון', שם, עמ' 9.

34 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 18.3.1953, עמ' 12, שם. חוק מינוי השופטים שנחקק בכנסת באוגוסט 1953, העביר את תחום מינוי השופטים מן הממשלה לוועדה למינוי שופטים. הסוגיה שבה ועלתה בממשלה ב-1958, בהקשר להגדלת תקן בית המשפט העליון, ובציבוריות הישראלית – בעקבות מהומות ואדי סאליב.

המדינה המודרנית. לעומת זאת, במדיניות המערכת המשפטית ראה התנהגות סקטוריאלית, המבטיחה את האינטרסים של חוג המשפטנים תוך התעלמות מערכים ומאינטרסים לגיטימיים של קהילות אחרות. בהתאם לכך, בן-גוריון אמנם העריך שמינוי שופט עליון ספרדי לא יסייע להגברת השוויון, אבל הוא יתרום ליצירת תודעת שותפות בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל.³⁵ טיעונו של שיטרת לא הועילו ואף לא תמיכת בן-גוריון, שנותרה במישור המילולי. רק ב-1962 נשא לחצו של בן-גוריון פרי ואליהו מני מונה לשופט העליון הספרדי הראשון.³⁶

נושא אחר עליו נאבק שיטרת בממשלה שנים ארוכות היה מינוי רבנים ודיינים מזרחים. בגלל ההבדלים בנוסח התפילה, במנהגים ובמסורות של יוצאי עדות שונות, מקובל היה שקהילות דתיות מונהגות על-ידי אנשי דת בני אותה קבוצה עדתית. על כן, רבים מן המנהיגים הדתיים של יוצאי ארצות האסלאם מונו לתפקידי רבנים ודיינים, אך במעמד נחות בהשוואה לזה של עמיתיהם האשכנזים. אותו סקטור דתי אשר בראשית שנות החמישים הצטייר כמגן עולי ארצות האסלאם מפני הכפייה החילונית של תנועת העבודה,³⁷ גילה יחס פטרוני ומקפח בתחום שהופקד בידו במשרד הדתות. בישיבת הממשלה שהתקיימה ב-28 במאוס 1954, העלה שיטרת טענות על קיפוח הרבנים והדיינים המזרחים בשלושה תחומים: במספרם היחסי, בסמכויותיהם ובשכרם: 'הרבנים של העדה הספרדית הפכו לאיזה מעמד נמוך, אולי אפשר להשוות למה שהיה בזמן המנדט 'נייטיווס ובריטיש'. כי גם במקום שיש רב ספרדי, הרב המקומי הוא הרב האשכנזי'. שר הדתות, משה שפירא, דחה את הטענות והסביר את ההבדלים בסמכויות ובגובה השכר, בהבדלי וותק. באשר למספר הדיינים, הבהיר השר ששליש מן הדיינים היהודים הם ספרדים (19 לעומת 57) והוסיף שהמצב במועצות הדתיות שוויוני הרבה יותר מאשר במוסדות אחרים, תוך אזכור עוקצני של הוויכוח בנושא השופט הספרדי: 'תראה לי אם בבית הדין העליון לצדק ובבתי המשפט הכלליים יש ליהדות הספרדית 'שליש'. לשיטרת לא נותר אלא להגיב: 'על דא קא בכינא', ושפירא סיכם: 'הייתי רוצה לראות שלישי ספרדים גם בממשלה'.

בלהט הוויכוח נאמרו דברים חריפים שחשפו את יחסו של שפירא בנושא העדתי, כלפי שיטרת אישית וכלפי הציבור המזרחי בכללותו. הדבר אירע כאשר שפירא פסק שרמתם של הרבנים הספרדים נמוכה. דבריו נאמרו בהקשר לטענות על הבדלי שכר: 'נכון, יש עוד הבדל אחד, יש בקרב הרבנים גדולי תורה ויש רבנים שאינם כה גדולים

35 על תפיסת הממלכתיות, ראו: נתן ינאי, 'התפיסה הממלכתית של בן גוריון', קתדרה, חוב' 45 (ספטמבר 1987), עמ' 169-189.

36 על תפיסת הממלכתיות של בן-גוריון, על עמדתו בשאלת מינוי שופט מזרחי ועל סוגיית מעורבותו במינוי של מני, ראו: ניר קידר, 'בן-גוריון והמאבק למינוי שופט ממוצא ספרדי לבית-המשפט העליון', מחקרי משפט, כרך יט, חוב' 2 (2003), עמ' 515-539.

37 ראו: צמרת, ימי כור ההיתוך.

בתורה, אבל זה אינו מתבטא בתשלום'. בהמשך אף האשים את שיטתית בתסביך עדתי: 'אני רוצה לומר לחבר שיטתית שיש לו קומפלקס ואני יודע שזה קיים'. שיטתית הכחיש וטען: 'אצלך ולא אצלי'.³⁸

הדיונים בנושא השופט ממוצא ספרדי והרבנים המזרחים מלמדים שהטיעון בדבר אמת מידה מריטוקרטית הסווה התנשאות פטרונית, שהמעטה בהערכת יכולתם האינטלקטואלית של יוצאי ארצות האסלאם לא רק בתחומי התרבות המערבית אלא גם בתחומי תרבותם המסורתית. מאחורי שניות זו התקיים שיח הגמוני, שפעל במסווה של שיח דמוקרטי-ליברלי. הטיעון המריטוקרטי העניק לשיח ההגמוני את הלגיטימציה להבטחת ההגמוניה של הוותיקים האשכנזים על משאבי שליטה וכוח. זה היה תמציתה של 'אסטרטגיית האפורופסות'.

את מלחמתו ניהל שיטתית בישיבות הממשלה. מאבק זה כמעט שלא בא לביטוי בפורומים פתוחים – בעיתונות ובישיבות מליאת הכנסת – שם הוא גילה נאמנות מוחלטת לדרכה של מפלגתו. גם בפורומים פנימיים במפא"י מיעט להזכיר נושאים אלה.³⁹ כאשר נשמע קולו בישיבות הכנסת היה זה בעיקר בענייני משרד המשטרה. הוא תיאר את פעולות משרדו ואת היערכותו בעת הדיונים על אישור התקציב השנתי של הממשלה וכן השיב על שאלות של חברי האופוזיציה בהקשר לפיזור הפגנות ופגיעות שונות של המשטרה באזרחים. פעמים רבות ניצב מעל דוכן הכנסת והגן על פעולות השוטרים, גם כשפיזורו באלימות הפגנות של עולים וגם כאשר הזדהה עם המפגינים ועם בעיותיהם.⁴⁰ נאמנותו למפלגה ולממשלה הייתה מלאה. כשר משטרה לא זכה שיטתית להערכה. שלמה הלל, שבדצמבר 1969 התמנה לשר המשטרה, כממשיכם של שני שרים מזרחים, שיטתית ואלהיה ששון (1966-1969), מצא שלשיטתית הייתה תדמית של מי שאין לו מה לומר בענייני המשטרה וכי התפקיד 'נתפר' במיוחד עבורו, כפי שנהגו לספר, 'כדי לתת מעין סוכרייה או פיצוי לספרדים ולבני עדות המזרח'. ועוד טענו שתפקיד השר התמצה בכך שהוא מקריא מעל בימת הכנסת את התשובות שהוכנו עבורו על-ידי המשטרה. הלל חתם: 'כך התפתחה האמרה החצופה [...] כי למשטרה יש דובר בדרג מיניסטריאלי'.⁴¹ באותה תקופה מעמדו של השר לא נעלם גם מעיניהם של בני

38 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 28.3.1954, א"מ.

39 ראו לדוגמה הטון הפייסני בנאומו בוועידה התשיעית של מפא"י, אותו סיים בקריאה לבני עדות המזרח שלא יתנו להרעיל את נשמותיהם, כי המצבר [כך, א"מ] שלהם הוא מפא"י ובה עליהם לבחור'. 9.4.1959, אמ"ע, 50-1959-21.

40 דברי הכנסת, 3.7.1957, עמ' 2294.

41 הלל, 'התהוותו של משרד המשטרה', משטרה וחרבה, 2000, גיליון 4, עמ' 36-37. הלל כתב את הדברים בביקורת, אך התמונה שצייר, בהתייחסו למאבק שהוא עצמו ניהל לשינוי מעמד השר, מלמדת שתדמיתו של השר אכן שיקפה את מעמדו במשרד: סמכויותיו הצטמצמו בעיקר לייצוג המשטרה בפני הממשלה, הכנסת והציבור הרחב. הלל ציין כי ששון נאבק לשינוי מעמדו של שר

עדות המזרח. בישיבת מזכירות מפא"י עם פעילים מזרחים בדצמבר 1955, ציין פעיל בשם אלקיים: 'למעשה אין איש אחד מבין עדות המזרח שנושא תפקיד ממש. יש לנו שר אבל למעשה אין הוא אלא פיקציה'.⁴² למצב זה, אם כי בהקשרו הפוליטי, רמזו גם דברי הביקורת של חבר הכנסת עזרא איכילוב, נציג הציונים הכלליים, בדיון שערכה הכנסת על תקציב המשטרה בפברואר 1957:

אין זה סוד כי משרד המשטרה הוא בעצם שני משרדים. מצד אחד משרד שר המשטרה ומצד שני משרדו של מפקח המשטרה. שר המשטרה כפוף בסידורים הפרלמנטריים שלנו לכנסת והוא האחראי לפנינו. משרד מפקח המשטרה מקבל את הוראותיו ממקום אחר ועל פי רוב לא ממשרד שר המשטרה ולא משר המשטרה.⁴³

מיהו אותו 'מקום אחר', סתם חבר הכנסת איכילוב ולא פירש. יתר על כן, גם בתחום משרד המשטרה עצמו לא הצליח שיטתית להבטיח למזרחים קליטה שוויונית. אמנם יותר מכל משרד ממשלתי אחר, פתח משרד המשטרה את שעריו לקליטת עולים חדשים, ואולם תנאי העבודה במשטרה לא משכו אפילו את ציבור העולים קשה-היום. שעות העבודה היו רבות, השכר היה דל ויוקרתו של השוטר הישראלי הייתה הנמוכה ביותר בקרב עובדי הממשלה. שיעור תחלופת העובדים במשרד היה גבוה. כל שנה נקלטו מאות שוטרים חדשים אך רק חלק קטן נשארו בעבודה. לקראת סוף העשור הראשון היו כמחצית מן השוטרים עולים בני עדות המזרח. לעומת זאת מרבית הקצינים היו אשכנזים.⁴⁴ על-פי הנתונים שהציג חבר הכנסת אברהם עבאס, נציג אחדות העבודה-פועלי ציון, בפברואר 1957, 2,162 מתוך 5,900 שוטרים, סמלים וקצינים היו עולים חדשים יוצאי אסיה ואפריקה, אך מקרב הקצינים רק שבעה-עשר היו יוצאי אסיה ואפריקה. עבאס גרס ששיטתית 'נבחר לשר גם כדי לפתור את הבעיות של הרכב הקצונה במשטרה',⁴⁵ אולם נראה שאפשרויות השינוי היו מוגבלות.

בסיכומו של דבר, האמביוולנטיות בין העמדות שהעלה בממשלה ובין פעילותו הפומבית של שיטתית עיצבו את דימויו האישי והציבורי. בישיבות הממשלה הוא תוג

המשטרה עם מינויו לתפקיד, אך נכשל ובהמשך עבר לתפקיד שר הדואר. הלל, שקיבל את התפקיד ב-1969, החל במאבק הדרגתי להעברת סמכויות הניהול והפיקוח על המשטרה לידי השר.

42 פרוטוקול מזכירות מפא"י, 1.12.1955, עמ' 7, אמ"ע. שמו הפרטי של אלקיים לא הוזכר בפרוטוקול.

43 דברי הכנסת, 19.2.1957, עמ' 1100.

44 דברי שיטתית בעת דיון בחוק התקציב לשנת 1957/8, דברי הכנסת, 19.2.1957, עמ' 1097-1098.

45 שם, עמ' 1104.

כ'מתלונן' הקבוע, הטוען לקיפוח ואפליה, ואילו בקרב הציבור המזרחי נתפס כשר חסר אונים, שאינו יכול להצביע על הישגים.

ד. ישראל ישעיהו שרעבי והמאבק למען העדה התימנית

נסיבות בחירתו

ישראל ישעיהו שרעבי נולד בתימן ב-1908.⁴⁶ הוא למד בצנעא בבית מדרשו של הרב יחיא קאפח, מייסד התנועה הדתית-רציונליסטית 'דור דעה', ולפרנסתו עסק במלאכת האריגה. בגיל תשע-עשרה עלה ארצה. שנים אחדות עבד כפועל בכרמי ראשון-לציון ובהמשך השתלב במפא"י כפעיל ציבורי בקרב יוצאי תימן. בשנים 1934-1948 עמד בראש המחלקה ליוצאי תימן ובני עדות המזרח בהסתדרות. לאחר קום המדינה היה מעורב במבצע העלאת יהודי תימן. בשנות החמישים, לאחר היבחרו לכנסת, היה חבר ועדת הפנים וועדת חוקה חוק ומשפט, וב-1955 נבחר כסגן יושב-ראש הכנסת. במרוצת השנים כיהן כמזכ"ל מפלגת העבודה, כשר הדואר וכיושב-ראש הכנסת.⁴⁷ אופן כניסתו לכנסת היה יוצא דופן בפוליטיקה הישראלית. לאחר פטירתו של חבר הכנסת אברהם טביב ב-1950, נכנס ישראל ישעיהו כנציג התימני בכנסת, לא לפני שעשרים ושישה המועמדים שהיו לפניו ברשימת מפא"י לכנסת התפטרו בהוראת מזכירות המפלגה.⁴⁸ ראשי מפא"י, ביניהם בן-גוריון, יזמו מהלך זה כי ראו חשיבות רבה בהבטחת הייצוג התימני במפלגתם. השתמע מכך שישעיהו היה ללא ספק בעל כישורים אישיים מוכחים ואף הגיע למעמד חשוב במפלגה ובהסתדרות, אבל לתפקיד נבחר בראש וראשונה בזכות מוצאו התימני.

צבי צמרת, שעסק במחלוקת הציבורית סביב חינוך ילדי התימנים בראשית שנות המדינה, למד מפרשה זו שהתימנים היו בעלי כוח השפעה גדול יותר מבני עדות אחרות בזכות מספרם, גיבושם הפוליטי ומנהיגותם האקטיבית. לטענתו, 'הדימוי שרווח בארץ, לפיו עולי תימן היו חביבי הציבור והמנהיגות בארץ בעיקר בזכות חריצותם, אופיים הנוח וצייתנותם – הוסיף מאוד לכוחם'. להערכתו, גם האופן בו פולסה דרכו של ישעיהו לכנסת מעיד על כוחם של התימנים.⁴⁹ ואכן, בהשוואה לקבוצות מיעוט מזרחיות ואחרות זכו התימנים להעדפה בתחום הייצוג האלקטורלי. אולם ראוי לציין שדווקא הדימוי של התימנים, כחרוצים ומסתפקים במועט, הוא שנתן לגיטימציה

46 לפרטים הביוגרפיים על ישעיהו, ראו: משה גיורא 'ישראל ישעיהו ז"ל – ההומניסט בין עסקני המפלגה', במערכה, יולי 1979, גיליון 223; אביזמר, 'תפיסת עולמו החברתית של ישראל ישעיהו', תהודה, חוב' 10. ראו גם כתבה שפורסמה בעיתון הארץ עם מותו, 21.6.1979.

47 גיורא, ישראל ישעיהו ז"ל.

48 צמרת, ימי כור ההיתוך, עמ' 25. על-פי שמעון אביזמר, התפטרו 29 חברים. ראו, אביזמר, ישראל ישעיהו, אישיותו ופועלו, עמ' 27.

49 צמרת, ימי כור ההיתוך, עמ' 24-25.

שר הדואר, ישראל ישעיהו, נואם בטקס כניסתו לתפקיד, 3.1.1967
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: משה פרידן]

להפלייתם רבת השנים בתחום ההתיישבות, התעסוקה והשירותים, ואשר התבטאה בשליחתם ל'כפרי העבודה' ממש באותם ימים.⁵⁰ מכאן, שבחירת ישעיהו לכנסת על בסיס עדתי ובסיועו של פטרון כבן-גוריון מלמדת דווקא על חולשתם של התימנים, אשר לא הצליחו להשתלב במפלגה באמצעות מנגנוני הקידום הרגילים אלא נזקקו להפליה מתקנת. מצד שני, הענקתה של הפלייה מתקנת זו העידה על מעמדם הדומיננטי של התימנים במפא"י, יחסית למזרחים אחרים.

בזכות מוצאו התימני צורף ישעיהו אל ה'גוש', אותה התארגנות בלתי-רשמית של קבוצת הפעילים המרכזית בסניף מפא"י בתל-אביב, בראשותם של שרגא ודבורה נצר, גולדה מאירסון (מאיר) ומרדכי נמיר. במחקרו על מפא"י טען פיטר מדינג, שראשי

50 על כפרי העבודה, ראו: אלכס ביין, עלייה והתיישבות במדינת ישראל, תל-אביב 1982, עמ' 88; חיים גבתי, מאה שנות התיישבות, כרך ב, תל-אביב 1981, עמ' 33-34; אדריאנה קמפ, 'נדידת עמים או הבערה הגדולה: שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי', בתוך: חנן חבר ואחרים (עורכים), מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, ירושלים 2002, עמ' 36-67.

ה'גוש' הקפידו לשלב פוליטיקאים עדתיים בצמרת המנהיגות של סניף מפא"י בתל-אביב הן בגלל הקולות שסיפקו והן בשל התוקף שניתן בכך לטענת ה'גוש', שביכולתו לספק למפלגה ייצוג מאוזן בגופי קבלת ההחלטות.⁵¹ הצלחתו של ישעיהו במישור הממלכתי חיזקה את מעמדו בתוך המפלגה. הצטרפותו אל ה'גוש' חיזקה בהדרגה את כוחו במפלגה והבטיחה את מיקומו במוקדי השלטון בה. על מעמדו ב'גוש' בשנות השישים נכתב בכתב פרופיל שהתפרסמה בעיתון הארץ עם מינויו לשר הדואר: 'בקרוב חבריו בהנהגת "הגוש" הוא נהנה מיחסי חברות טובים. אין הוא מצוי בסוד התבשילים המתבשלים במטבח הצמרת הסגורה, אך הוא קרוב מאוד לענייניהם של חברי השורה ו"עמך" בלי הבדל סיעה ועדה'.⁵²

בשני התחומים, הן הממלכתי והן המפלגתי, מוצאו העדתי ופעילותו העדתית הם שהיו הבסיס לקידומו והם שהיוו גם בהמשך תחום פעולה עיקרי מבחינתו, אך ישעיהו ביקש להשיג הכרה בזכות כישוריו. את השניות הזו היטיבה להגדיר סילבי קשת בראיון שערכה עם ישעיהו באוקטובר 1966, לאור שמועות על בחירתו הצפויה לתפקיד מזכ"ל מפא"י:

ישראל (שרעבי), התימני המקצועי של המפלגה, משתדל בשנים האחרונות להשתחרר מדמות ציבורית זו. הוא היה רוצה להשתייך למעגל האישים בצמרת בזכות עצמו. שתי נשמות מתרוצצות בקרבו: הוא חייב להיות די תימני כדי שיראו בו מנהיג התימנים, וצמוד לגדולי מפא"י ההיסטוריים, להראות שורשיות [...].⁵³

מאבקו למען התימנים

ואכן, ישעיהו התבלט בנושא דברם של התימנים. כבר משנות השלושים החל לפרסם מאמרים וכתבות בפרסומים שונים של ההסתדרות ובעיתוני המפלגה, במיוחד בעיתון דבר. יחד עם אנשי רוח אחרים מבני העדה התימנית ערך והוציא לאור מספר קבצי מאמרים על תולדות יהודי תימן ועל התערותם בארץ-ישראל.⁵⁴ ב-1949 נשלח למחנה העולים חאשד [גאולה] בעדן כדי לעמוד על המצב שם ולבדוק תלונות שהגיעו ארצה,

51 מדינג, מפא"י – ההנהגה הלאומית, עמ' 315.

52 נפתלי לביא, 'ישראל ישעיהו שרעבי שר תימני ראשון', הארץ, 1.1.1967, עמ' 8.

53 סילבי קשת, 'חזון ישעיהו', חץ מסלבי קשת', הארץ, 14.12.1966.

54 ישעיהו ושמעון גרידי (עורכים), מתימן לציון, מסדה תרצ"ח; ישעיהו ואהרון צדוק (עורכים), שבות תימן, תל-אביב תש"ה.

וב-1950 כיהן כמזכיר 'ועדת פרומקין'.⁵⁵ בשנות החמישים הרבה לפרסם מאמרים בהפועל הצעיר על סוגיות שונות בדיוני הכנסת. בה בשעה היה חבר מערכת המסלול, שבועון שהוציא לאור משרד החינוך בשנים 1951-1952, ונמנה על עורכי שלוחות יוצאי תימן, כתב עת שפרסמה מפא"י בשנים 1950-1966. שני כתבי העת האחרונים פנו אל האוכלוסייה יוצאת תימן והפיצו את עיקריה של מדיניות כור ההיתוך בהקשר להשתלבותם הכלכלית, החברתית והתרבותית של התימנים בישראל. כמו כן עסקו בהיסטוריה ובתרבות של יהודי תימן.

במקביל למעורבותו במתרחש בקרב הציבור התימני, פנה ישעיהו במאמריו גם לציבור האשכנזי ובמיוחד לוותיקים. בספטמבר 1950 פרסם בדבר מאמר בשם: 'צל "האיכות" ופחד "האוריינטליות"',⁵⁶ אשר חשף בפומבי את חששותיו של הציבור האשכנזי הוותיק מפני ההשפעות התרבותיות של העולים המזרחים. לעומת זאת, יש לציין שישעיהו לא השתתף בוויכוח שהתפתח באמצע 1949 סביב התבטאויותיו הגזעניות של אריה גלבלום בהארץ (22 באפריל 1949) בנוגע ליהודי צפון אפריקה, על אף שנבעו מאותו מקור – החשש מפני השינוי החברתי והתרבותי בעקבות העלייה מהמזרח. אולי ניתן לקשור את שתיקתו של ישעיהו לתפיסתו את עצמו בעיקר כנציג התימנים, בעוד שגלבלום צייר את דמות התימנים באופן חיובי-יחסית והתמקד בהתקפה על עולי צפון אפריקה.

בינואר 1952 הגיב ישעיהו על מאמר ביקורת שכתב עמוס אילון בהארץ ובו תקף את התיישבות התימנים, בטענה שהם נוטשים את כפרי העבודה ומחפשים עבודה קלה ומכניסה, בדומה ליתר העולים. ישעיהו ניתח בפירוט את פרשת התיישבותם החקלאית של התימנים באזורי הספר ההרריים, את תנאי ההתיישבות הקשים ואת קיפוחם והפלייתם לרעה על-ידי הממסד הציוני משום שנתפסו כ'פועלים טבעיים' (אותו דפוס שהנחה את היחס לתימנים מאז ימי העלייה השנייה). כמקובל באותה תקופה, ישעיהו חייב את שליחת התימנים להתיישבות. אולם כנציג מפלגת השלטון, הפגין אומץ ציבורי בהצגת טענות כלפי הממסד הקולט, הנוהג בדרכי קיפוח והפליה על רקע עדתי.⁵⁷ עם זאת, מרבית מאמריו של ישעיהו בתקופה הנדונה הופנו פנימה, בשם הממסד הקולט, אל ציבור עולי תימן, בניסיון לכוון ולהאיץ את תהליך השתנותם והשתלבותם בחיי החברה והכלכלה. כתבותיו בשלוחות יוצאי תימן עסקו הן בהתיישבות התימנית ובעיותיה והן בניתוח אירועים ציבוריים, סוגיות וויכוחים שעמדו על סדר היום

55 צמרת, ימי כור ההיתוך, עמ' 52. צמרת מציין שמינוי ישעיהו הרתיע רבים מיוצאי תימן מלהעיד בפני הוועדה כיוון שלפי עדותו של ישעיהו, תפקידו היה 'לשמור על הוועדה [...] לאזן משהו ולרסן'. שם, עמ' 53.

56 דבר, 20.9.1950, עמ' 2, 4.

57 ישראל ישעיהו, 'המוצדק הקיטרוג על עולי תימן?', הארץ, 10.1.1952. בתגובה למאמרו של עמוס אילון, 'קץ האגדה על התימנים החרוצים', הארץ, 28.12.1951.

הישראלי באותה עת. כתבותיו נצבעו בחותם מפלגתי מובהק, שבלט בעיקר בעתות בחירות. למשל, הוא לא השמיע את קולו בימים הסוערים של אירועי ואדי סאליב שפרצו ב-8 ביולי 1959, אך במערכת הבחירות לכנסת שהחלה סמוך לפרוץ האירועים והתלהטה בעקבותיהם, קרא לעולי תימן לתמוך במפא"י מתוך מחויבות לאומית, כיוון ש'צרכי מדינת ישראל וטובתה של ההסתדרות עצמה מחייבים חיזוקה של מפא"י'.⁵⁸ בהמשך יצא חוצץ נגד חרות, אחדות העבודה, מפ"ם ומפלגתו של בן-הרוש, מנהיג המזרחים מואדי סאליב.⁵⁹ הוא תקף את יריבותיה של מפא"י על העלאת הבעיה העדתית כאמצעי לניגוח מפלגת השלטון וטען: 'ההבדלים העדתיים הם פצע לאומי, ירושת הגלות; פצע זה נמצא בתהליך של הגלדה. אולם אותם המכניסים אצבע לתוך הפצע הזה לשם השגת מטרות אנוכיות בנות חלוף עלולים להרעיל את הגוף כולו'.⁶⁰

בנאומיו בכנסת בהקשר לקליטת עולי תימן, ביקר ישעיהו היבטים שונים של מדיניות הקליטה. ב-29 במארס 1951 הפנה שאילתא לשרת העבודה בנושא הקניית חינוך מקצועי לעולים חדשים בכלל ולעולי תימן בפרט. המענה שקיבל כלל פירוט הקורסים הקיימים, אך תשובה עמומה ביחס לתימנים: 'אין זה לפי עקרון משרד העבודה להפריד בפעולות ההכשרה המקצועית בין עדות שונות'.⁶¹ ב-1954 שאל על התעסוקה בכפרי העבודה שבהם ישבו תימנים רבים ובהמשך שב וביקש נתונים על השתתפות עולי תימן בקורסים להכשרה מקצועית, במגמה לאפשר לדור הבנים לצאת ממעגל העוני של הוריהם. ישעיהו תיאר את הפער הכלכלי ההולך וגדל בין התימנים לבין עולים אחרים, והזהיר שפער זה עלול לעורר זעם ומשטמה אשר בהתפרצותם עלולים ללבוש אופי עדתי.⁶² בדיון על החקלאות שנערך ב-11 בינואר 1954, תיאר ישעיהו את מאפייניהם של המתישבים המזרחים במושבים והתמקד בעיקר בתימנים. הוא דיבר על קשיי הסתגלותם לחיים החקלאיים, על חיי המחסור בהתיישבות החדשה ועל תחושותיו של המתישב התימני: חרדותיו, חששותיו וסבלו, ותבע להבין אותו ולשפר את תנאי חייו.⁶³

בדיון על תקציב המדינה לשנת 1954/5 ביקר ישעיהו את המעמד הנחות שהוקצה לרבנים המזרחים במשרד הדתות, וטען: 'מדוע אין עושים שרבנים ספרדים ותימנים

58 ישעיהו: צרכי ישראל מחייבים חיזוק מפא"י, דבר, 4.5.1959, עמ' 3 (תיאור דברי ישעיהו באספה של עולי תימן בשכונת רמת עמידר ברמת-גן).

59 ישעיהו: היציבות בישראל הישגה של מפא"י, דבר, 13.9.1959, עמ' 6; 'ישעיהו: "חרות" מוקד לשנאת אחים', דבר, 16.10.1959, עמ' 2; 'ישעיהו: אחה"ע ומפ"ם מדברות בסגנון בן-הרוש', דבר, 25.10.1959, עמ' 5 (דברים באספה בפני יוצאי פרס ותימן בכרכור).

60 שם.

61 דברי מ"מ שרת העבודה פנחס לבון, דברי הכנסת, 21.5.1951.

62 דיון על מצב התעסוקה, שם, 22.12.1954.

63 שם, 11.1.1954, עמ' 620-621.

יהיו מוסמכים ומקובלים על כלל ישראל כמו רבנים אשכנזים? סגן שר הדתות זרח ורהפטיג ענה לו: 'אתם עניים באנשי תורה', וישעיהו השיב: 'בזכות אותם רבנים שמרו אותם המונים על יהדותם [...] והנה משבאו לארץ נעשו בלתי מתאימים להיות רועים ורבנים של עדתם. הייתכן?' להדגמת טענותיו סיפר ישעיהו על חתונה שבה בני הזוג היו תימנים והרב אשכנזי, וגם טקס החופה היה אשכנזי: 'ראיתי בעלבונם וצערם של קרובי החתן והכלה, כאשר הרב המקדש האשכנזי ערך הקפות סביב החתן והכלה, בעוד שאצל התימנים, וכמדומני גם אצל הספרדים, נהוג לערוך הקפות רק סביב המת'.⁶⁴ ארבע שנים לאחר מכן, בדיון על חוק התקציב לשנת 1958/9, הביע את צערו שרק כעשירית מתוך המינויים החדשים לדיינים הם מזרחים ושהרבנים במושבים החדשים, מזרחים ברובם הגדול, עדיין אינם מקבלים שכר ממשרד הדתות ובכך מופלים לרעה בהשוואה לרבנים הוותיקים. ישעיהו ציין בפני חברי הבית את קוצר ידו בשינוי המצב, אף שהוא עצמו היה חבר בוועדה למינוי דיינים, מכיוון שמרבית המועמדים לדיינות היו אשכנזים. הוא הסביר זאת בכך שלא הייתה דאגה ראויה לשמה להכשרת מועמדים מזרחים לתפקיד.⁶⁵ בדיון על חוק ארגון התעסוקה התייחס לבעיית קליטתם של המזרחים בעבודות קבועות ונוחות, והזכיר קיומן של 'טענות רבות של קיפוח מצד נזקקים ללשכות [העבודה], בייחוד מצד עולים מארצות המזרח [...] והעובדה שהמוני הצובאים על שערי הלשכות הם רובם ככולם מעדות המזרח – אומרת דרשני'.⁶⁶

דבריו של ישעיהו משקפים מודעות עמוקה לבעיות הקליטה הבלתי-שוויונית על רקע עדתי. אבל הוא התייחס למציאות זו כעניין זמני, העתיד לחלוף. ישעיהו האמין בסיכויי התממשותו של מיזוג הגלויות באורח הדרגתי, שביצעו יארך זמן רב, אולי דורות. בכך אימץ את ההשקפה שרווחה בממסד הקולט, שראתה במודרניזציה אמצעי ודרך לקליטתם של העולים ולשילובם בחברה הישראלית. ישעיהו סבר שעל יהודי תימן לשנות ממנהגיהם, לרכוש השכלה מודרנית ולאמץ את אורח החיים הישראלי, ותמורות אלו יבטיחו את השתלבותם השוויונית. יחד עם זאת, ישעיהו התנגד לוותר מוחלט על זהותם וקרא להם לא להיטמע ולא לאבד את ייחודם. ברשימה בעיתון הדור על 'בעיית השבטים ומיזוגם', הסביר את עמדתו: 'האם מי שיוצא מתוך קליפת עדתו והולך להיטמע בין אשכנזים, לומד מנהגיהם, מחקה מבטאם ומסגל לעצמו "מאמעלושן" שלהם – יכול להיחשב כאילו נכנס לתוך כלל ישראל? [...] זהו טשטוש עצמי ולא מיזוג'.⁶⁷ תפיסה זו התבטאה הן בפעילותו הספרותית הענפה של ישעיהו כסופר, עורך

64 שם, 16.3.1954, עמ' 1200.

65 שם, 12.3.1958, עמ' 1302-1303.

66 שם, 3.6.1958, עמ' 1979.

67 ישראל ישעיהו, 'בעיית השבטים ומיזוגם', הדור, 9.4.1952, עמ' 4.

וחוקר של יהדות תימן,⁶⁸ והן בעבודתו העדתית-ארגונית אשר נמשכה בכל שנות פעילותו הפוליטית. ישעיהו דחה את הטענה בדבר קיומה של סתירה פנימית בין הרעיון הלאומי-אוניברסלי של מיזוג גלויות ובין העשייה הסקטוריאלי-פרטיקולריסטית במסגרת העדתית. את הפעילות התרבותית ראה כפעילות לגיטימית, שיש לקיימה גם בתהליך מיזוג הגלויות וגם לאחר השלמתו. שימור הזהות התרבותית של כל עדה היה לדעתו נכס מהותי שאין לוותר עליו אלא נכון להטמיעו בכלל הישראלי. לעומת זאת, הפעילות הארגונית נועדה לקדם את עדות המזרח עד להשגת המיזוג השוויוני ונתפסה כפעילות זמנית, שתבוא אל קיצה כאשר יושלם תהליך מיזוג הגלויות, כפי שאמר במרכז מפא"י:

כאשר אנחנו באים ואומרים: צריך לטפל בעדות, צריך להשקיע בהם השקעה אשר תגביר את יכולתם, בייחוד בעדות הנחשלות, אשר תעלה את הרגשתם, תעלה את מעמדם, אז מישוהו קם ואומר, זו התארגנות עדתית. הרי אין טעות גדולה מזו. זו הדרך האמיתית למניעת התארגנות עדתית. כי דווקא ההתעלמות מהסוגיה הזו, יכולה להוליד את ההתארגנות העדתית.⁶⁹

בראשית שנות השישים החל ישעיהו להעלות שאלות ביחס לדרך בה התבצע מיזוג הגלויות, לנוכח הנתונים על רמת הישגיהם הירודה של ילדים בני עדות המזרח. לאחר שמונים שנות התיישבות תימנית בארץ, תמה מדוע לא קמו ולו שניים-שלושה רופאים מקרב העדה הזאת. בעוד שבתימן גדלו תלמידי חכמים הידועים בתורה ובהלכה, בישראל לא צמחו מתוכם רבנים למרות שמרבית ילדי התימנים למדו בחינוך הדתי. לתמיהותיו צירף ביקורת על היקף וקצב השילוב, והסיק שפעולות ההמרצה הנעשות בתחום החברתי אינן מספיקות.⁷⁰ מעבר לכך לא הרחיק לכת.

כאמור, ישעיהו זוהה כנציג המובהק של התימנים בישראל. אולם בעדה התימנית, שהייתה מפוצלת ומפולגת בין ארגונים שונים, היו מי שניסו לערער את מעמדו. למשל, במכתב בחתימתם של 228 תימנים שנשלח להנהלת מפא"י במאי 1953, נאמר: 'כידוע לכם שהאדם הזה אינו נציג התימנים ולא נבחר על ידם. שנוא הוא על כולם, וחברותו בכנסת מרגיזה את כל התימנים, מצערת אותם ומעוררת בנפשם בחילה, איך כתר נעלה

68 על היקפה של פעילות זו ניתן לעמוד בביבליוגרפיה מאת יוסף גלרון, כתבי ישראל ישעיהו, תל-אביב 1984, המכילה מעל אלפיים פריטים.

69 פרוטוקול מרכז מפא"י, 4.4.1957, עמ' 1-2, אמ"ע.

70 ישראל ישעיהו, דיון בחוג הרעיוני של מפא"י בבית ברל, 30.6.1962, בתוך: ישעיהו, לחוד וביחד, עמ' 244.

ניתן למי שאינו ראוי לו'. חברי הקבוצה תבעו למנות נציג אחר לעדה התימנית.⁷¹ כאשר התמנה ישעיהו לתפקיד שר הדואר, פורסם בעיתון הארץ מכתבו של אחד הקוראים: 'מכאיבה ההרגשה שיושבים בני עדות המזרח בממשלה רק כדי לשמש "ייצוג" וכדי שאפשר יהיה לומר שמשותפים את הספרדים בשלטון'.⁷² הסוציולוגית דבורה ברנשטיין הסבירה באחד המאמרים הראשונים שעסקו בתופעת קליטת העולים המזרחים מתוך גישה ביקורתית, כי השיטה שהולידה את מינויים של המנהיגים הממונים, בהעניקה להם כוח ביחס לאנשי קבוצתם חסרי האונים, בעוד הם עצמם תלויים לגמרי בדרגים המפלגתיים הגבוהים יותר – עוררה חשדות עמוקים בלב העולים המזרחים כלפי 'נציגיהם'. לטענתה, משקע זה של חשד הפחית עוד יותר את סיכויי הצלחתם של הפעילים המזרחים.⁷³

ה. שלמה הלל וראשיתו של הלובי החברתי נסיבות בחירתו

שלמה הלל נולד בבגדאד ב-1923 למשפחה ציונית. אחיו הבכור עלה ארצה והצטרף לקיבוץ גינוסר ובעקבותיו עלתה המשפחה ב-1934. הלל התחנך בגימנסיה הרצליה בתל-אביב, היה חבר תנועת הנוער 'המחנות העולים' והיה בין מייסדי קיבוץ מעגן מיכאל. בשנים 1946-1951 עשה בשליחות המוסד לעלייה ב' בעיראק, בסוריה ובמצרים, והיה מעורב במבצע העלאתם של יהודי עיראק. לרשימת מפא"י לכנסת הוכנס עם יציאתו החפוזה ממצרים ביולי 1951 והגעתו לפריס. כך הוא תיאר זאת בזיכרונותיו:

הופתעתי לחלוטין למראהו של אדם שהציג עצמו כנציג מפא"י, והפציר בי לחתום על מברק מוכן מבעוד מועד ובו הודעה על הסכמתי להיות מועמד המפלגה בבחירות לכנסת השנייה [שעמדו להיערך בתוך זמן לא רב, ב-30.7.1951]. בתחילה חשבתי כי מדובר במהתלה או במתיחה. וכי מה לי ומי לי בבחירות לכנסת? [...] אלא שהאיש לא הרפה ממני והבהיר לי כי אינו חומד לצון וכי הוא מדבר במלוא הרצינות [...] נסתבר לי כי אשפי הבחירות של המפלגה חישבו ומצאו כי רצוי לצרף לרשימת המועמדים גם אדם שיהיה מוכר להמוני העולים החדשים מעיראק שהסתופפו במעברות, וכבר היו בעלי זכות בחירה, כדי לקנות את אהדתם ולמשוך את קולותיהם [...] בתחילה סירבתי לחתום. ראיתי את

71 לכבוד הנהלת מפא"י מאת יעקב מזרחי, 17.5.1953, אמ"ע, 62-1953-932-2. למכתב צורפה רשימת תומכים.

72 מכתב יאיר רגב, הארץ, 11.1.1967, עמ' 2.

73 ברנשטיין, המעברות בשנות החמישים, עמ' 28.

עצמי רחוק מסוג זה של פעילות ציבורית ולא היה בי שמץ של רצון להיקלע לתוכה [...] אולם בלחצם של החברים, שהודיעו כי המברק חייב להישלח ללא דיחוי – משום שהמועד האחרון להגשת רשימת המועמדים קרב ובא – נעניתי לבקשה.⁷⁴

בשלהי 1952 התפנה המקום שנועד להלל, המקום החמישים ברשימת מפא"י, וזמן קצר לאחר מכן הוא שב ארצה והושבע כחבר-כנסת. במסגרת תפקידו היה חבר בוועדות החוקה והפנים.⁷⁵ נסיבות צירופו של הלל לרשימת מפא"י לכנסת וגם מיקומו שלא נראה ריאלי, עוררו אכזבה בקרב העיראקים הוותיקים. הם ציפו לייצוג רחב ומשמעותי הרבה יותר, אשר יבטא את הגידול במספר עולי עיראק, שהרי ב-1952 הם מנו כעשרה אחוזים מן הציבור היהודי בישראל. הם התרשמו מאליהו אלישר שצירף למפלגת הספרדים את עורך הדין יליד עיראק, סילס ב' ששון, במקום השני, הריאלי. בכיטאון התאחדות עולי בבל בירושלים ובתל-אביב, חוזר לחברים ולאנשי העדה, ציינו שמפא"י

זלזלה בציבור עדתנו במידה גדולה ביותר. כאן קיוונו לפחות ל-2-3 "מועמדים משוריינים" לכנסת, והתקווה הזאת התנדפה [...] מפלגת פועלי ארץ ישראל קבעה ברשימתה לכנסת השנייה מועמד אחד "על הגבול" [...] אנו רוצים רק לקוות ש"הפתעה" כזאת לא תחול שנית במפלגה זאת בעתיד.⁷⁶

מה שהיה עבור הנבחר הצעיר בן העשרים ושמונה מתת והפתעה, גרם לעסקנים הוותיקים אכזבה גדולה. הלל גדל כצבר ארצישראלי ממוצא מזרחי וגם המשך דרכו במחנות העולים ובקיבוץ אפיינו את מסלול הצבר. אמנם את ילדותו המוקדמת חווה הלל בארץ מוסלמית, אך בשנות נעורו גדל בתל-אביב ואת לימודיו התיכוניים רכש במעוז התרבות הישראלית החדשה – גימנסיה הרצליה. בשונה משיטרית ומישעיהו, זהותו לא עוצבה בתוככי החברה המזרחית וזו גם לא הייתה קבוצת ההתייחסות שלו. הוא אף לא בא מתחום הפעילות העדתית ולא היה לו קשר ישיר עם בני עדות המזרח. המרכיב המזרחי היה גורם אחד, לאו דווקא מרכזי, בזהותו הארצישראלית. מרכיב זה התחזק עם שיגורו לעיראק ב-1946 בשליחות המוסד לעלייה ב', כתוצאה מתפקידו כאחד מאדריכלי מבצע העלאת יהודי עיראק ובפעילותו בקרב יהודי סוריה ומצרים. מוצאו המזרחי, כישוריו הארגוניים והצלחתו המקצועית כמו גם היותו חלק מ'מסדר

74 שלמה הלל, רוח קדים, תל-אביב 1985, עמ' 344.

75 ראו, דברי הכנסת, 24.6.1953.

76 חוזר לחברים ולאנשי העדה מאת התאחדות עולי בבל בישראל וועד עדת הבבלים בירושלים, גיליון 20, 23.7.1951.

הרעות' הציוני-חלוצי ונאמנותו המוכחת לציונות ולממסד הציוני השולט, הביאו לצירופו לרשימה לכנסת על-ידי ראשי מפא"י.

פעילותו הפרלמנטרית

בחירתו של הממסד המפא"יניקי בהלל כנציג המזרחים עימתה בין זהותו המזרחית המולדת ובין זהותו הישראלית הנרכשת. מצד אחד, הלל ראה עצמו אחראי בפני העולים יוצאי ארצות האסלאם לדרך קליטתם בישראל, בעיקר בגלל הקשיים המיוחדים בהם נתקלו על רקע שונותם העדתית והתרבותית. מצד שני, כאיש ממסד, כציוני נאמן וכסוציאליסט, אימץ הלל את מדיניות כור ההיתוך ואת שלילת העדתיות. ההתנגשות בין נאמנותו לממסד המפא"יניקי ולמדיניות הקליטה שהנהיג לבין חובתו כלפי האוכלוסייה שבשמה מונה לתפקיד, הובילה אותו לאימוץ טקטיקה חדשה, שהסיטה את הטיפול ביוצאי ארצות האסלאם מן התחום העדתי אל התחום הסוציו-אקונומי. דהיינו, התמקדות בענייניהן של שכבות המצוקה, שממילא כללו בעיקר עולים חדשים מארצות האסלאם. בכך איתר הלל נישה חדשה, נישה 'חברתית', אשר עקפה את 'הבעיה העדתית' ויחד עם זאת הוסיפה ועסקה בה כחלק מן הבעיות המרכזיות בקליטת המזרחים. מסלול זה אומץ בהמשך על-ידי חברי הכנסת המזרחים והגיע לשיאו בפעילותה של השרה שושנה ארבלי-אלמוזלינו בשנות השבעים.⁷⁷ למסלול זה היו גם מגבלות. הגדרת הבעיה ככלכלית-מעמדית ולא כבעיה עדתית, הסיטה את הדיון בסוגיה מתחום האזרחות לתחום חברתי, ומשאלה של שוויון זכויות היא הפכה לשאלה של סעד. בכך נתן מסלול זה לגיטימציה למדיניות כור ההיתוך וניתב את פעילותם של הנציגים המזרחים בכנסת לתוך סד חברתי-מעמדי, אשר מלכתחילה הותיר להם מרחב פעולה צר, מוגבל ומתסכל, במיוחד בשנות החמישים. אבל באותם זמנים, בהם כל אזכור של הנושא העדתי נתפס כפגיעה בלכידות הלאומיות הישראלית, דומה שזו הייתה הדרך האופטימלית לסייע בקליטת עולי ארצות האסלאם. בספרו האוטוביוגרפי תיאר הלל את פעילותו:

עתה מצאתי את עצמי שקוע בענייני ציבור, מבקר במעברות, פוגש את העולים שעדיין התגוררו בהן ומאזין למרי שיחם ולטענותיהם הכבדות על התנאים הקשים ובמיוחד על חוסר ההבנה ואף על היחס המעליב שהיו מנת חלקם במגיעיהם עם מנהלי המעברות, פקידי הממשלה, אנשי ההסתדרות והסוכנות היהודית. בהאזיני לדבריהם, ידעתי לא פעם כי יש אמת בטענותיהם, וכי אפשר היה – יותר מכך, צריך היה – לנהוג אחרת. אלא שהמרחק בין ידיעה זו ובין השפעה על המערכת כולה היה רב

77 ראו: שושנה ארבלי-אלמוזלינו, מהמחותרת בבבל לממשלת ישראל, תל-אביב 1998, עמ' 210-215.

והגישור על פניו לא היה קל [...] לא פעם חשתי עצמי כמי שממלא תפקיד של קולט ברקים שתפקידו למנוע התלקחות ותו לא.⁷⁸

הלל לא הרבה לנאום בשנותיו הראשונות בכנסת, אך כאשר דיבר, עסק בעיקר בנושאים חברתיים: במצבן של השכבות החלשות, במצבם של דרי המעברות ובאופן כללי – במצוקותיהם של העולים חדשים שהתקשו להיקלט. הלל קרא לשפר את תנאי החיים במעברות ובהתיישבות,⁷⁹ לשפר את תנאי התעסוקה ולשים קץ להלנת שכרם של עולים המתקיימים משכר דחק. בה בעת הוא זיהה את תהליך הפיכתה של ההסתדרות לארגון המייצג אינטרסים של המעמד הבינוני, ותקף אותה על הזנחת העמלים מיעוטי היכולת: 'היכן הסולידריות של ציבור הפועלים המאורגן ומדוע אינני שומע כאן על שביתות אהדה?'⁸⁰

כפועל יוצא מתפיסתו הלאומית וממחויבותו החברתית, שלל הלל את קיומם הסקטוריאלי של המדורים העדתיים במפא"י ושל המחלקה לעדות המזרח במפלגה. הוא העדיף לפעול בקרב העולים המזרחים באמצעות מוסדות מפא"י הכלליים וטען שפעילות במסגרות עדתיות סותרת את מדיניות מיזוג הגלויות:

ההיגיון אומר שמפלגה המתלבטת בבעיית מיזוג הגלויות צריכה להקים מסגרת שתפעל למען המיזוג ולעניין זה צריך לרתום באותה מידה גם את האשכנזים. לפיכך, במידה שרוצים לחלק את העבודה במסגרת פעולה, ההסדר ההולם הוא, להקים מדורים לפי חתך ענייני ולפי קווים הגיוניים [ולא עדתיים].⁸¹

אך הלל ידע שבמצב הנוכחי מזרחיים לא ייקלטו במפלגה בלעדי גורם מתווך ולכן השלים בשלב זה עם קיומם של המדורים העדתיים. כאשר הועלתה הצעה לבטל את המדור הבבלי במפא"י ולפעול במסגרת הכללית של המפלגה, הצעה שכאמור בוצעה ב-1950 ביחס למחלקה העדתית בהסתדרות, התנגד בטענה שמדובר ב'קרבן בלתי-יעיל'.⁸² זו הייתה הפשרה בתחום היישומי לקונפליקט שבין מחויבותו הלאומית והמפלגתית למחויבותו העדתית והחברתית.

ב-1957, כאשר החלה בניית שיכונים לעולים חדשים מאירופה תוך פסיחה על יושבי המעברות הממתינים לתורם לשיכון, הזהיר הלל מפני התוצאות ההרסניות של היחס הלא-שוויוני, במיוחד לאור החלוקה האתנית בין הוותיקים במעברות לבין

78 הלל, רוח קדים, עמ' 344-345.

79 דברי הכנסת, 10.3.1954, עמ' 1144-1145.

80 דברי הכנסת, 1.4.1957, עמ' 1636-1637.

81 פרוטוקול מזכירות מפא"י, 23.6.1954, עמ' 5, אמ"ע.

82 שם.

העולים החדשים מאירופה. באותו הקשר העלה הלל הצעה לסדר היום על התנהגות המשטרה בזמן שביתה שהתקיימה במעברת בני ברק (היא פרדס כץ, שבה היה ריכוז גדול של יוצאי עיראק) על רקע מדיניות השיכון. בדיון זה מצאו עצמם הלל ושיטריה, הנציגים המזרחים, ניצבים משני צדי המתרס. הלל התריע נגד אלימות המיותרת והמוגזמת של המשטרה בעת פיזור ההפגנה ושיטריה גונן על המשטרה בתשובה אפולוגטית. ניכרה בה היקרעותו בין הזדהות עם השוכתים המזרחים לבין מילוי חובתו כשר המשטרה, שאנשיה בדרג הביצועי הנמוך היו ברובם מזרחים: [...] אולי יש יסוד למרירות זו שהצטברה בלבם [של המפגינים] אולם כאשר המשטרה נקראת לפעולה היא חייבת לפעול לשם השלטת סדר ולא כדי לקבוע אם המרירות היא צודקת או לא, כי אנשיה אינם שופטים'.⁸³

שר המשטרה, שלמה הלל, נואם בפני מכובדים דרוזים בכפר ירקא, 17.3.1970
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: משה מילנר]

בפרשה זו ניכר אלמנט נוסף בפעילותו של הלל, שבהמשך הפך לקו אופייני בפעילות הנציגים המזרחים במפא"י. הלל ומזרחים אחרים, ביניהם דוד פתל שעמד בראש המדור הבבלי במפא"י, סייעו לעולים במעברת בני ברק להתארגן ולהפגין נגד מדיניות השיכון המקפחת, תוך שהם חותרים תחת המדיניות הרשמית של המפלגה. הם

83 דברי הכנסת, 3.7.1957, עמ' 2294.

אף הביאו את ראשי המפגינים לכנסת ואפשרו להם לשטוח את טענותיהם.⁸⁴ נושא זה שב ועלה בוויכוח בין הלל לחבר הכנסת יצחק רפאל, איש המפד"ל. בדיון שהתקיים בכנסת בנושא השיכונים לעולים, העיר רפאל בקריאת ביניים בהתייחסו לרמת השיכון המיועדת לעולים ממרוקו לעומת רמת השיכון לעולים מרומניה: 'עוד ידובר על ההפליה העדתית, אתם סתמתם פינו מעל הכמה הזאת. לא נתתם לנו להעלות את ההצעה לסדר-היום בעניין ההפליה העדתית'.⁸⁵ נגד הערה זו יצא הלל במתקפה. לאחר שהעיד על רגישותו לבעיות שיכון העולים, קידומם והפגיעה בהם, הבהיר שרפאל המתרים נגד ההפליה, אינו נקי מהפליה זו. הוא ציין שכאשר נבנו השיכונים בלב מעברת בני ברק על-ידי חברת בנייה אליה היה קשור רפאל, והעולים שבתו בתביעה להקצות להם את השיכונים הללו, הזמינה חברת הבנייה את המשטרה ובמקום אירעה התנגשות חמורה. בהמשך קרא הלל לרפאל לסייע לעולים ולהימנע מדיבורים בעלמא. הלל הוקיע את כפל-פניו של רפאל, אך הפן המעניין בדבריו היה הימנעותו מדיון בסוגיית הקיפוח העדתי בכלל וממתיחת ביקורת פומבית על מפלגתו-שלו בפרט. עמידתם של מזרחים משני עברי החוק, כפי שהתגלה בהפגנה בבני ברק, מלווה משנות החמישים ואילך את הבעיה העדתית. כאמור, מרבית השוטרים בדרג הנמוך היו מזרחים וגם תפקיד שר המשטרה נעשה נחלתם של מזרחים. גם בהפגנות המחאה העדתית בשלהי שנות החמישים ובראשית שנות השבעים, שבו והתנגשו מפגינים מזרחים בשוטרים מזרחים. הלל, שהתייצב לצד המפגינים ב-1957, מצא עצמו מצדו השני של המתרס בהפגנות 'הפנתרים השחורים' חמש-עשרה שנים מאוחר יותר. בהתאם למצופה ממנו, ובדומה לעמיתיו שיטריט וישעיהו, יצא הלל למאבק במפלגות העדתיות. בבחירות לכנסת השלישית תיג את מפלגת 'הספרדים ועדות המזרח' ואת אלישר שעמד בראשה, על-ידי קישורן לאויב. באסיפת בחירות בחיפה אמר כי הדואג העיקרי לאלישר ולחבריו הוא רדיו דמשק, וזאת לאחר שקריין רדיו דמשק קרא ליוצאי ארצות האסלאם להצביע בעד רשימתו העדתית של אלישר ולא לתמוך בבן-גוריון.⁸⁶

מעבר לנושאים העדתיים, עסק הלל בנושאים אזרחיים שונים⁸⁷ אך בסופו של דבר הסוגיה המזרחית היא שהייתה בעיניו אבן הבוחן להערכת פעילותו בכנסת, והיא שהביאה לקץ הפרק הראשון של פעילותו הפוליטית ב-1959. לימים סיפר שאכזבתו

84 דברי דוד פתל בקונגרס הבינלאומי השלישי לחקר יהדות עיראק, 12.6.2002, אוניברסיטת בר אילן.
 85 מתוך דברי הלל, דברי הכנסת, 24.11.1958, עמ' 344-345.
 86 הרצוג, עדתיות פוליטית, עמ' 152, בהסתמך על כתבה במעריב, 7.6.1955.
 87 נושאים נוספים אותם העלה הלל בפני הכנסת עסקו בגידור חוף הים בהרצליה וחיוב המתרחצים בתשלום (דברי הכנסת, 30.7.1958, עמ' 2449), חוק דמי מפתח (דברי הכנסת, 4.8.1958, עמ' 2496) ובעיית העסקתם של עובדים במשרדי ממשלה בחוזים מיוחדים כדרך לעקיפת מדיניות צמצום הפקידות הציבורית (דברי הכנסת, 24.11.1958, עמ' 344-345).

מהטיפול בקליטת העולים המזרחים הניעה אותו להתפטר מהכנסת.⁸⁸ הוא הצטרף למשרד החוץ וכיהן כשגריר באחדות מארצות אפריקה וכסמנכ"ל משרד החוץ לענייני המזרח התיכון. ב-1969 נקרא על-ידי גולדה מאיר לשוב לפעילות פוליטית, הוזמן להצטרף לממשלה וכיהן כשר המשטרה. בכנסת האחת-עשרה נבחר לתפקיד יושב-ראש הכנסת.

1. סיכום

על אף הגבולות והמגבלות במסגרתם פעלו הנציגים המזרחים במפא"י, הייתה לפעילותם במוסדות הייצוגיים בכלל ושל מפלגת השלטון בפרט חשיבות רבה. בהעלותם את בעיות העולים המזרחים בפני המנהיגות הישראלית, הם היו צינור להשמעת הקול המזרחי גם אם נעשה הדבר בפורומים פנימיים בלבד, בזהירות ובמתנות רבה. עצם מינויים לתפקידיהם העניק לגיטימציה לתביעות הייצוג של המזרחים, ובשנות השישים צמח בהדרגה מספרם בכנסת ובממשלה. גם מעמדם במפא"י הלך וגבר. הם ריכזו סביבם מעגלים של פעילים ותומכים, שהפכו למוקדי כוח פנים-מפלגתיים וחזקו את הנציגים המזרחים. בתום העשור הראשון שיקפה במידה רבה יותר דרך בחירתם וקידומם של הנציגים המזרחים בסולם הפוליטי, את מעמדם האישי במפלגה ואת הגידול בכוחם של המזרחים בחברה הישראלית. מבחינה זו המנהיגות המזרחית במפא"י של שנות החמישים בישרה תהליכים מאוחרים יותר ואף הניחה להם את היסודות.

בקוויה העיקריים הייתה דרכם של שלושת הנציגים המזרחים הבכירים במפא"י בשנות החמישים דומה. שלושתם היו אישים מוכשרים ובעלי שאיפות פוליטיות, שגילו כישורי מנהיגות ושאפו להגיע להישגים ציבוריים. איתורם על-ידי אנשי מפא"י ובחירתם למייצגי הקבוצות העדתיות הזניקו אותם לקדמת הבמה הפוליטית. בהתחשב בכך שלפני קום המדינה לא היה אף נציג מזרחי בדרג העליון של מוסדות מפא"י, הייתה זו תמורה של ממש, שכמובן טרם שיקפה את המהפך הדמוגרפי במדינת ישראל. השלושה נבחרו לתפקידיהם על-ידי ראשי המפלגה: שיטרית נקרא לעבור למפא"י ממפלגת הספרדים, ישעיהו צמח במפא"י כפעיל שטח עדתי ו'הוקפץ' לכנסת בלחצם של ראשי מפא"י ואילו הלל, שכלל לא היה מעורב בפעילות פוליטית, נקרא לשוב ארצה מתפקיד בחו"ל שעשה בשליחות המוסד. בנסיבות מינויים לתפקידיהם הבכירים הייתה מובנית תלות במוסד המפלגתי, כל עוד לא הצליחו לבנות לעצמם בסיסי כוח במנגנון המפלגתי. מצב זה היה בלתי נמנע בשנותיהם הראשונות בתפקידיהם. ישעיהו, שהיה פעיל מפלגה ותיק ואשר חבר ל'גוש', היה היחיד שהצליח בשנים אלה להתחבר

88 אביבה שאבי, 'פרעתי חוב לאומי ליהודי עיראק', ראיון עם הלל, ידיעות אחרונות, 5.9.1986.

לקבוצת השפעה במנגנון מפא"י. שיטתית נותר ללא בסיס כוח ואילו הלל, לאחר שתי תקופות כהונה, העדיף להתפטר מתפקידו.

כל אחד מן השלושה ייצג עדה או מגזר של יוצאי ארצות האסלאם, אבל שאף לייצג מגזרים רחבים יותר. שיטתית היה מזוהה עם ה'ספרדים' אנשי 'היישוב הישן', אם כי התיימר לייצג את כלל המזרחים בישראל. ישעיהו היה מזוהה עם התימנים ואכן עסק בעיקר בענייני התימנים, אך נהג לדבר על 'תימנים ובני עדות המזרח'. ואילו הלל, שנבחר כמייצג העדה העיראקית, כלל לא ראה עצמו כנציג עדתי.

שלושתם אימצו את האידאלים הציוניים ואת היעדים הלאומיים של הממשלה, ולא התנערו מהם גם כשהתנגשו באינטרסים של בני עדתם. הם אמנם ביקרו את מדיניות הממשלה בשאלות חברה וכלכלה בהקשר העדתי-המזרחי, אך נזהרו פן יפורשו דבריהם כחריגה מן הקונסנזוס הלאומי. בדרך כלל נמנעו מלבקר את מפלגתם בדיונים פומביים. בנוסף, כל אחד מהם העלה בעיקר את הבעיות שעניינו את קבוצת המוצא שלו: שיטתית לחם למען ייצוג פוליטי וציבורי, נושא שהטריד במיוחד את האליטה הספרדית הוותיקה; ישעיהו פעל להקלת קשיי החיים ביישובי העולים, תוך התייחסות נקודתית ליישובי התימנים; והלל התעניין בתנאי חייהם של העולים במעברות והעלה בפני הכנסת בעיות שיכון ושכר, נושאים הקשורים בחיסול המעברות וכיו"ב.

השלושה ייצגו קבוצות עולים מובחנות מבחינה חברתית ותרבותית, אשר המכנה המשותף העיקרי שלהן היה אי-אשכנזיותן. הם מיצעו לשתף פעולה בעניינים חברתיים ואחרים, ואף לא ראו עצמם כמייצגים של קבוצה חברתית-תרבותית אחת, כוללת, אלא של קבוצות בוחרים נפרדות. יש לזכור שבני התקופה השתמשו במונחים 'בני עדות המזרח', 'יוצאי אסיה ואפריקה' או 'יוצאי ארצות האסלאם', מונחים גיאוגרפיים, תרבותיים וחברתיים המשקפים ניסיון למצוא מכנה משותף לקבוצות מוצא שונות אלה. רק במרוצת הזמן הלכה וכווננה הזהות המזרחית של יוצאי ארצות האסלאם על רקע הנגדתה אל מול הזהות האשכנזית ההגמונית. שיטתית היטיב להבהיר תהליך זה באחת מישיבות הממשלה: 'אני רוצה לשכוח שאני ספרדי, אבל אתם מזכירים לי זאת על ידי יחס כזה. למה רוצים אתם לתת לנו להתאגד בתור שבט או עדה?'⁸⁹

מינויים של חברי הכנסת המזרחים על-ידי מפא"י שיקף את הדיאלקטיקה שבין האתוס הלאומי-השוויוני של הציונות והעקרונות הדמוקרטיים עליהם כוננה מדינת ישראל לבין סולם הערכים האוריינטליסטי ו'אסטרטגיית האפוטרופסות', שבעזרתם ביקש הממסד לבנות את החברה הישראלית. ההרכב העדתי של המדינה בשנות החמישים חייב את מפא"י לתת ייצוג לעדות המזרח, לנוכח תביעותיהם של המזרחים עצמם, לנוכח הגידול הניכר בחלקם באוכלוסייה ולנוכח ההתמרמרות שגברה בהתמדה בקרבם עקב קשיי הקליטה שנותרו בעיקר נחלתם. מפא"י חששה פן היעדר ייצוג מזרחי

89 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 31.5.1953, א"מ, עמ' 7.

בתוכה יגרום לחיזוק כוחן של מפלגות האופוזיציה והמפלגות העדתיות, ואף יביא להתפרצויות מחאה נגד מפלגת השלטון. מינויים של חברי הכנסת המזרחים אמור היה להביע התעניינות, מודעות ודאגה לצורכיהם של בני עדות המזרח, לתת להם פיצוי פוליטי ולעורר בהם תקווה לעתיד שוויוני. בכך התכוונו להבטיח שקט חברתי.

מצד שני, דווקא כוחם המספרי של המזרחים הוא שעורר את חששותיו של הממסד: הוותיקים חששו מהשתלטותם הפוליטית של המזרחים, מהשפעת התרבות שלהם ומפגיעה בערכי התרבות של 'חברת המופת' שכוננה בארץ התנועה הציונית. יתר על כן, הנציגים המזרחים דוגמת שיטריט וישעיהו, גם אם היו חברי המפלגה, היו זרים לאנשי מפא"י בהווייתם, במנטליות שלהם ובתרבותם. אנשי מפא"י לא יכלו לסמוך עליהם שידעו לקרוא את הקודים הבלתי פורמליים שרווחו במפלגה ולא היו בטוחים שבשעת מבחן יצייתו לקודים אלה. ניהולו של משרד המיעוטים על-ידי שיטריט היה דוגמא לכך. מפא"י מלכתחילה לא רצתה להעניק לנציגים המזרחים סמכויות של ממש אלא תפקידים ייצוגיים, שיסיחו את הדעת מהמצב הלא-שוויוני בישראל. תפיסה זו הייתה חלק מ'אסטרטגיית האפורופסות' אשר התנתה את השתתפותם השוויונית והמלאה של בני עדות המזרח בהשלמת תהליך כור ההיתוך ובהפיכתם ל'ישראלים מלאים'. מבחינה זו משקף הלל דגם חדש של נציגות מזרחית, שצמחה משורות המערכת היישובית והמפלגתית ולכן הייתה מקובלת ומהימנה יותר על הממסד. ועדיין היא נתבעה להימנע מלעלות בריש גלי את הבעיה העדתית, וגם נמנעו ממנה תפקידים בעלי השפעה של ממש במערכת הציבורית.

הפרקטיקה בעזרתה בוצעה מדיניות מפא"י התבססה על יצירת גבולות סמויים אך ברורים לגבי דפוסי פעולתם של הנציגים המזרחים: שוליותם הפוליטית של הנציגים המזרחים מובנית הייתה בנסיבות מינויים, והובטחה באמצעות שימור מספרם הקטן במפלגה, בכנסת ובממשלה. לכך נוספה חובת הנאמנות המפלגתית, שמנעה שיתוף פעולה פרלמנטרי על בסיס עדתי. לעתים גם היחסים הגרועים ששררו בין חברי הכנסת המזרחים הקשו על קיום שיתוף פעולה.⁹⁰ אך יותר מכל השפיע טיפוחה של אידאולוגיה אשר ראתה בכל פעילות למען האינטרסים של עולי ארצות האסלאם, 'עדתיות' החותרת תחת הלכידות הלאומית ותחת החזון הציוני ועל כן נחשבה כפעילות בלתי לגיטימית. העדתיות הוצאה אל מחוץ לתחום הלגיטימציה האידאולוגית, החברתית והפוליטית, והוצגה כגורם בדלני ומפלג.

לפיכך, חברי הכנסת המזרחים שנבחרו בזכות מוצאם, נדרשו להתכחש למוצא זה ולפעול באופן 'ממלכתי' ולא 'עדתי'. הם עשו זאת על-ידי הפרדה פונקציונאלית בין ביקורת שהשמיעו בתוך מוסדות המפלגה והממשלה לבין הבעת נאמנות בפורומים

90 'אין הוא [ישעיהו] אוהב ביותר את עמיתיו הספרדיים במפא"י, השר שיטריט וח"כ מנחם כהן. וזה הדדי', כתבה סילבי קשת בראיון עם ישעיהו, הארץ, 14.10.1966.

הציבוריים הגלויים. הם אמנם העלו נושאים אלה ואחרים וביקרו סוגיה זו או אחרת, אך לא הציגו בעיות עקרוניות הנוגעות לקליטת עולי ארצות האסלאם ובוודאי שלא תקפו את מדיניות הממשלה. לכל היותר חתרו תחתיה בדרכים בלתי פורמליות. חברי הכנסת המזרחים ידעו שכל ביקורת בעלת קונוטציה 'עדתית' תעורר התנגדות נחרצת. הם למדו לעקוף מכשול זה על-ידי התמקדות בנושאים חברתיים, שבהם באה לביטוי הבעיה העדתית. פרקטיקה זו אפשרה פעילות אך בה בעת גם מיתנה פעילות זו והגבילה אותה. ראוי לזכור שלא היו בידיהם של הנציגים המזרחים כל סמכויות ביצוע הנוגעות לקליטת עולים, שכן את מדיניות הקליטה קבעו הבכירים בין שרי הממשלה וראשי הסוכנות היהודית, ובמסגרות אלה לא היה ייצוג למזרחים. יתר על כן, כציונים וכחברי מפלגה נאמנים, הם לא הרחיקו ראות מעבר לתמונת המצב שהציגה האידאולוגיה הציונית של תקופתם, לא ראו את פגמיה העקרוניים והמקיפים של מדיניות הקליטה ולא צפו את השלכותיה. בעיקר לא התריעו נגד דחיקתם של יוצאי ארצות המזרח לפריפריה הגיאוגרפית, החברתית והכלכלית ונגד החפיפה שהלכה ונוצרה בין מוצא ובין מעמד. כאשר נקרעו בין חובת הנאמנות הלאומית ובין חובת הנאמנות העדתית, דרך המחאה היחידה שעמדה לרשות הנציגים המזרחים הייתה איום בהתפטרות, כפי שעשה ישעיהו בתובעו להתמנות לתפקיד שר (1961) או התפטרות, כפי שעשה הלל בתום כהונת הכנסת השלישית (1959).

מערכת הגבולות והמסרים הסותרים שעיצבה את מעמדם של הנציגים המזרחים במפא"י, מורה שחולשת חברי הכנסת המזרחים במוסדות המפלגה הייתה מובנית בפרדיגמה אידאולוגית ופרקטית כוללת. כלליו של משחק פוליטי זה היו ברורים לכל המשתתפים: למפא"י על מנהיגיה ומוסדותיה, לחברי הכנסת המזרחים, לציבור עדות המזרח ולציבור הישראלי הרחב. הציבור המזרחי אף לא ידע על המאבק שניהלו למענו נציגיו בתוך מוסדות השלטון, כיוון שדבריהם נותרו חסויים וכיוון שבפורומים הציבוריים – כמו הכנסת – הם הגנו על מדיניות הממשלה ולא ביקרו אותה. בסיכומו של דבר, תפקידם היה לרצות את המזרחים, שתבעו הגשמת הדמוקרטיה, ויחד עם זאת למנוע מימוש אמיתי ומלא של עקרונות הדמוקרטיה על-ידי מתן ייצוג ריאלי לעדות המזרח. מדיניות כזו ההיתוך אמורה הייתה בינתיים להנחיל לעולים בכלל ולמזרחים בפרט את התרבות ההגמונית הישראלית, המזרח-אירופית במקורה, בהנחה שלאחר הפיכת המזרחים ל'יהודים חדשים' או לצברים, 'ושלם הפרוייקט הלאומי של בניית החברה הישראלית. רק אז ניתן יהיה – כנראה – לממש במלואה את הדמוקרטיה בחברה היהודית במדינת ישראל. לאור פרדיגמה זו, מה תימא שבשנות החמישים רבים בציבור המזרחי ראו בנציגים המזרחים במפא"י פחות מייצגים אותנטיים ויותר 'נציגים מטעם'.

